

पक्षिगाण

- मारुती चिंतमपल्ली

कवी परिचय :— मारुती भुजंगराज चिंतमपल्ली

(जन्म 5 नोव्हेंबर 1932)

चिंतमपल्ली यांचा जन्म सोलापुरातला. त्यांचे वास्तव्य गुजराथी मिश्रित मराठी बोलणाऱ्यांच्या वड्यात होते. त्यांचे आजोबा सोलापुरातल्या बुधवार पेठेत राहत. तेथे तेलुगू बोलणाऱ्यांची वस्ती होती. मुस्लिमबहुल वस्तीही जवळच होती. त्यामुळे आई वडील आणि मुले मराठी, गुजराती, तेलुगू आणि उर्दूमिश्रित हिंदी बोलू लागले.

त्यांच्या वडिलांना वाचण्याची आवड तर आईला अरण्यवाटांची. आई, वडील, आत्या, मामा यांच्याबरोबर रानवाटेने चालता चालता मारुती चिंतमपल्लींना जंगलांबद्दल आकर्षण वाढू लागले. लिंबामामा हा मारुती चिंतमपल्लींचा अरण्यविद्येतला दुसरा गुरु. स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी इंग्रजी शब्दांना मराठीत दिलेले पर्यायी शब्द आज रुळलेत. तसेच कार्य जंगलाच्या बाबतीत मारुती चिंतमपल्ली यांनीही करून ठेवले आहे.

मारुती चिंतमपल्ली यांना त्यांच्या निसर्ग क्षेत्रातील अभ्यासामुळेच पक्षितळा व निसर्गलेखक ही ओळख मिळाली आणि त्यांची अनेक पुस्तके प्रकाशित झाली त्यांना महाराष्ट्र राण साहित्य पुरस्कार, मुण्मयी साहित्य पुरस्कार, फाय फाउंडेशनाच्या राष्ट्रीय पुरस्कार, विदर्भ साहित्य संघाचा जीवनप्रमाणी पुरस्कार, माव मंदिरचा स्मिता पाटील पुरस्कार.

कवितेचा सारांश

पक्ष्याचे सौंदर्य हे मानवाला ऋग्वेदापासून आनंद देत आहे. ऋग्वेदात परमेश्वर रूपी सुंदर पक्षाचे गुडराम रूप ज्या कुणास ठाऊक असेल ते त्याने मला सांगावे. अशा अर्थाची एक सुंदर ऋचा आहे. पक्ष्यांचे रंग रूप पाहिजे की, नय अपार्थिव सौंदर्याचा आपल्याला हेवा पाहतो. ऋक्तुमाना प्रमाणे बदलणारे त्यांचे रंग किती अद्भुत व सुंदर असतात.

इंद्रधनुष्यामुळे ज्याप्रमाणे आकाशाला शोभा येते त्याच प्रमाणे पक्षिरूपी इंद्रजालाने वनश्री नटते. पक्षी हे निसर्गाला पडलेले सुंदर स्वर्ज आहे. सृष्टीतील अलौकिक रंग व वर्ण पक्ष्यांना मुक्तहस्ताने बहाल केलेले आहेत.

लेखकांना फुले पाहून पाखरांची आणि पक्षी दिसले की रानफुलांची आठवण येते. पक्षी हे अलौकिक सौंदर्य लाभलेल्या स्त्रियांचे प्रतिक आहे.

अगस्ती ऋषीची पत्नी लोपामुद्रा हिला लोपान्सीगल पक्ष्याचे रूप लाभले होते. समृद्धीचे सौंदर्य चैत्राच्या नव्या पालवीबरोबर येते व ते पाना फुला फळा प्रमाणे बहरत जाते.

पक्षांची घरटी इतकी सुंदर असतात की कोणालाही प्राण्याला इतकी सुंदर घरटी बांधता येत नाहीत. घारी गिधाडी या हिंस्त्र पक्ष्यांची घरटी मात्र याला अपवाद असतात पक्ष्याची घरटी अदभुत व आनंदाची सौंदर्याच्या जनु निधीच आहे. म्हणून आपल्या प्राचीन ऋषी मुनीच्या संत कवी व तत्वज्ञानाच्या चिंतनाचा विषय ती झाली ऋग्वेदात या निधीचे मोठे मार्मिक वर्णन केले आहे. घरट्यांमधील अंड्यातून नुकतीच तन्मलेली पिले व सोमाची तुलना केली आहे. पक्ष्यांच्या पिला प्रमाणे दृढ स्थळी ठेवलेला निधी प्रमाणे मोक्षवान स्वर्गातुन आणलेला आणि दगडात झाकलेला शोम इन्द्राने प्राप्त केला.

प्राणीमात्राच्या संगोपनचा आदर्श पक्षाची घरटीच आहे. इतकेच नव्हे तर ~~यज्ञासना~~ यज्ञासना सारखे पवित्र आसनदेखील पक्षाचे घरटे सर्वाना परिचित आहे. परंतू यजुवेदात त्याचे अतिशय सुंदर वर्णन केलेले आहे. नम्रतेसाठी तव्हाकडे पाहा कारागिरीसाठी सुगरण पक्षाकडे पाहा घरटे हे जीवनावरील आत्यंतिक प्रेमाचे प्रतिक आहे.

उषा पक्षाचे ~~दिव्य~~ संगीत घेऊन येते पावसाळ्यात लावा पक्षामुळे खुप छहार येते प्रभातसमयी न्हाउन नटलेल्या सुंदर युवतीचे दर्शन व्हावे तसे हरिणाकडे पाहुन वाटते.

शाही बुलबुल आता इथे नाही ह्या कपुरगौर स्वर्गीय पक्षाचे हिमालयातील अदभुत स्वर सतः बरोबर आणले होते. संध्या तितिर पक्षाच्या सुंदर पखांचे लेणे लेवून कितीकिस्काच्या उच्य स्वराने तितिर जणु थोड्याच वेळात काळोखात परिणत होणाच्या ह्या मनोहर द्रष्ट्याला निरोप देतांना म्हणत आहेत की पक्षी हे भगवंताने दिलेले वरदान आहे.

अन्वरशा फकीर

मधुकर वाकोडे

परिचय= मधुकर रूपराम वाकोडे

महाराष्रातील सुप्रसिद्ध साहित्यिक. लोकसाहित्याचे अभ्यासक-संशोधक, समीक्षक, लिलित लेखक कादंबरीकार आणि वक्ते महणुन प्रसिद्ध. जन्म १ जानेवारी १९४३ अकोला जिल्ह्यातील पळसोद या गावी झाला. तेथेच प्राथमिक शिक्षण .अकोट येथील श्री शिवाजी शिक्षण संस्थेच्या विद्यालयात मैट्रिक आणि पदवी पर्यंतचे शिक्षण पूर्ण. नागपुर विद्यापीठ १९६८-६९ मध्ये खाजगीरीत्या पदव्युत्तर शिक्षण पूर्ण झाल्यावर १९६९ जुलै मध्ये अंजनगांव सुर्जी येथिल सारडा महाविद्यालयात मराठीचे अधिव्याख्याता म्हणून रुजू . १९७७ मध्ये लोकसाहित्य आणि जानपद साहित्यावरील संशोधनाबद्दल विक्रम विश्वविद्यालय, उज्जैन येथून आचार्य पदवी (पीएच.डी) प्राप्त केली. सारडा महाविद्यालयात स्नातक-स्नातकोत्तर मराठी विषयाचे प्रपाठक या पदावर अध्यापन कार्य. एक अभ्यासू, चिंतनशील व्यासंगी, विद्यार्थीप्रिय प्राध्यापक म्हणून ख्याती. संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठाच्या कलाशाखेचे अधिष्ठाता, विद्यापीठ कार्यकारिणीचे सदस्य या नात्याने शैक्षणिक कार्य. सारडा महाविद्यालयाच्या मराठी विभाग प्रमुख पदावरून २००२ साली निवृत्त. त्यांचे वडील क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचे अनुयायी आणि शाहिर अमरशेख यांचे स्नेही होते.

मधुकर वाकोडे यांची साहित्य संपदा

कादंबरी- झेलझपाट(१९८९), सिलीपशेरा(१९९८), पाहायला(२००६);

लिलित लेखन- काळी माती निळी नाती(२००१);

समीक्षण -लोकप्रतिभा आणि लोकतत्वे(१९९४), लोकधाटीच्या वाहिवाटी(२००५), मातृकाल यातील लामण दिवे(२०२०);

संपादन- काया मातीत मातीत (१९९१-विठ्ठल वाघ यांचा कविता), मराठी लोककथा(१९९२), मौखिकता आणि लोकसाहित्य (२००१), मौखिक परंपरेतील बालगीते(२००४);

नाट्य- गोंधळी राजा अंधली प्रजा(१९९५- जनवाद).

मधुकर वाकोडे यांच्या लेखनामध्ये लोकजीवन हे एक प्रधान सूत्र आहे. प्राध्यापक पेशामध्ये असताना त्यांनी केलेले संशोधन आणि अध्ययन यामध्ये लोकजीवनाचा एक व्याप आढळतो.लोकप्रतिभेच्या दृष्टीने श्रेष्ठ असणाऱ्या मौखिक साहित्यातील आधोरेखित त्यांच्या लिलित आणि संशोधनक्रिय साहित्यात पाहायला मिळतात. झेलझपाट ही त्यांची आदिवासींच्या जीवनावरील वास्तव अशी लोकप्रिय कादंबरी आहे. आदिवासींच्या पारंपारिक आणि सांस्कृतिक जीवनाचे पारदर्शी चित्रण करणारी ही एक लोकधर्मीय कादंबरी मानली जाते.

काळी माती निळी नाती या ललित लेखनात वळ्हाडी प्रांतातील दुर्मिळ ग्रामीण व्यक्तिचित्रणे आली आहेत. या संग्रहातील सर्व व्यक्तिरेखा पुस्तकी न वाटता अगदी चालत्या बोलत्या जिवंत व्यक्ती वाटतात. माणसा माणसातील संबंध, त्यांचे परस्परावलंबित्व, लैंगिकतेच्या संदर्भातील त्यांचे मूल्यनिष्ठ भाबडेपणा आणि सगळ्या गावाला बांधून ठेवण्याचे सौहादृतेचा धागा या सगळ्या गोष्टी त्यांच्या प्रत्येक व्यक्तिरेखेतून आधारित होतात.

मधुकर वाकोडे यांची संपादने अतिशय नेटकी आणि नजरेत भरणारी आहेत. मराठी लोककथा, मौखिकता आणि लोकसाहित्य आणि मौखिक परंपरेतील बालगीते हे साहित्य अकादमीने प्रकाशित केलेले त्यांचे ग्रंथ होत. मराठी लोककता या ग्रंथातील कथांची निवड अत्यंत साक्षेपाने चोखंदलपणे केली आहे त्यातून त्यांची मराठी लोककथेची सूक्ष्म समज आणि प्रगल्भ जाण दिसून येते.

मधुकर वाकोडे यांचे सर्वच लेखन बहुजननिष्ठ असल्याने त्यांनी यासाठी साहित्याचे विचारपीठ नव्या दमाच्या लोकांना उपलब्ध करून देण्यासाठी समविचारी लेखक कलावंतांच्या सहकाऱ्याने काहीकाळ विदर्भात बहुजन साहित्य परिषद ही वाङ्घीयीन चळवळ चालवली आहे. शैक्षणिक-सांस्कृतिक आणि वाङ्घीयीन कार्यासोबतच महाराष्ट्र शासनाच्या समित्यावर अशासकीय सदस्य या नात्याने विविध समित्यांवर त्यांनी उल्लेखनीय कार्य केले आहे. त्यांनी राज्य मराठी विकास संस्थेच्या दलित ग्रामीण शब्दकोश प्रकल्पात महत्वाचे योगदान दिले. त्याचबरोबर अभिजात मराठी भाषा समिती सदस्य(२०१३), महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ(२००४), तसेच केंद्रशासन पुरस्कृत विविध प्राधिकरण वरील मधुकर वाकोडे यांचे कार्य दखलपात्र आहे. साहित्य अकादमी(१९९५-२०००), मुंबई दूरदर्शन कार्यक्रम सत्त्वागार समिती सदस्य(२००३), पश्चिम क्षेत्र सांस्कृतिक केंद्र, उदयपूर आणि दक्षिण मध्य सांस्कृतिक केंद्र, नागपूर या क्षेत्रातही त्यांनी मौलिक योगदान दिले आहे. शैक्षणिक पाठ्यपुस्तकाच्या संपादन कार्यात त्यांनी कार्य केले आहे. माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळावर संपादक सदस्य, अमरावती विद्यापीठाच्या अनिवार्य मराठी विषयाच्या संपादनात महत्वपूर्ण भूमिका त्यांनी पार पाडलेली आहे.

मधुकर वाकोडे यांच्या या सर्व कार्याची पावती त्यांना विविध पुरस्कारांनी मिळालेली आहे. महाराष्ट्र राज्य उत्कृष्ट मराठी वाङ्घीय पुरस्कार(२००६), महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे यांचा ह. ना. आपटे पुरस्कार(१९८८), यशवंतराव चव्हाण सांस्कृतिक प्रतिष्ठान, पुणे यांचा श्रेष्ठ वाङ्घीय निर्मिती पुरस्कार(१९९९), प्रसाद बन प्रतिष्ठान, नांदेड यांचा जीवनगौरव पुरस्कार (२००५), स्व.माणिकलाल गांधी स्मृति विदर्भ गौरव पुरस्कार(२०१०), महाराष्ट्र राज्य सांस्कृतिक पुरस्काराने(२०१०), संत गाडगेबाबा मिशन यांच्या समाज प्रबोधन पुरस्कार आणि पद्मश्री मनिभाई देसाई पुरस्कार अशा विविध पुरस्कारांचे ते मानकरी आहेत. याशिवाय लोकसाहित्यातील लोकतत्त्वीय संशोधनाबद्दल विदर्भ संशोधन मंडळ, नागपूर तरफे संशोधन महर्षी ही पदवी (२०१९) त्यांना बहाल करण्यात आली आहे. नागपूर येथे संपन्न झालेल्या ५३ व्याप विदर्भ साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष(२००२), अंजनगाव येथे संपन्न झालेल्या पहिल्या राष्ट्रसंत राष्ट्रीय संत साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष तथा विदर्भ साहित्य संघ आयोजित नवलेखक साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष(१९८५-२००७) ही सन्माननीय पदे त्यांनी भूषवली आहेत.

पाठाचा सारांश

अन्वरशा फकीर म्हणजे गावातील एक गोड माणूस, सर्वाना हवाहवासा बाटणारा आणि मुलांनाही प्रिय असा. त्याने आपल्या कर्तव्याने सर्वाना प्रेमाने जिंकून घेतले, मुक्ती परंपरेतील फकीरामारखा तो कनवाढू होता. अंगात हिरवा झब्बा ... कमरे भोवती चौकड्याची लुंगी असायची .... गळयात हिरव्यालाल काचेच्या मण्यांच्या माळ, फाटक्या लुंगीचा डोक्यात थाटा बांधलेला, काळ्या चेहऱ्यावर पांढरी दाढी.... ओठावर सुकलेल्या गवतासारखी मिसूर. असा त्यांचा बाणा होता गावात भिक्षा मागून तो आपले पोट भरायचा. भिक्षा मागताना उजब्बा हाती चिमटा, डाब्या हातात काळाकूट अमा भला मोठा कटीर घेऊन तो भिक्षा मागायला फिरत असे.

अन्वरशाच्या कुटुंबात तो स्वतः, त्याची बायको आणि चार लेकर त्यामध्ये एक मोठा मुलगा महेबुबशा आणि तीन मुली एवढाच त्याचा प्रपंच होता. तो भिक्षा मागायचा व बायको वाकळी शिवायची यावर त्यांचा उदरनिर्वाह चालत असे. मुली लग्नाला आल्यावर अन्वरशाला त्यांच्या लग्नाची विंता वाढू लागली होती परंतु गावातील लोकांची त्याचे संवंध चांगले अमल्यामुळे त्याला गावाच्या ग्रामपंचायतीत चौकीदार आणि कोडवाड्याचा चपराशी म्हणून नोकरी दिली आणि त्याचा प्रश्न मिटविला. ग्रामपंचायतीत 'हारकाम्या' माणूस म्हणून त्याला सर्वजण ओळखत असत. अन्वरशाला कुणी मुसलमान मानीत नव्हते आणि त्यानेही कुणाला काफर म्हणून संबोधले नाही. वळ्हाडी हीच त्याची भाषा होती आणि गावावरील प्रेम हीच त्याची नशा होती. गावाच्या लोकांनीच त्याला नमाजाकरिता मशीद वांधून दिली. अमा हा अन्वरशा फकीर आपल्या प्रेमाने सर्वाना आवडता आला.

अन्वरशा लहान लेकरांना मंतरलेले पाणी द्यायचा आणि त्याच्या त्या पाण्याने लहान लेकर झोपेत दचकण्याची थांबत तसेच स्वप्रात भिनार या लेकरांना हे पाणी दिले तर ते मुद्दा पाण्याने वरे होत असत. अन्वरशाला तुळशीची विटाळ नव्हता. त्याला तुळशी पवित्र व वहुगुणी वाटायची म्हणून मंतरलेलं मंतरलेलं पाणी तो तुळशीत ठेवायला सांगायचा. अन्वरशा गावात भिक्षा मागत असताना एखादी वाई 'भाऊजी'! म्हणून हाक मारी तेव्हा अन्वरशाला कळायचं की वाईला मंतरलेलं पाणी हवया! आणि मग तो तिच्या अंगणात जाऊन पाणी द्यायचा. त्याच्या पाण्याने हमखास गुण येत असे.

अन्वरशा केवळ तनाने मुसलमान होता पण मनाने तो एक सद्गुरु इन्मान म्हणून लोकांसमोर वागत असे. मुलांनासुद्धा अन्वरशा खूप आवडत असे कारण तो त्यांना गोष्टी ऐकवत असायचा. लहान मुले त्याच्याभोवती जमत आणि मोठे बा एखादी गोष्ट सांगा ना असे म्हणत त्याच्या अंगाला विलगायची. मग मोठे बा म्हणयचा कोणती गोष्ट सांगू? वाघाची ची, कोल्ह्या बगळ्यांची, श्यामच्या लवाडीची? अन्वरशा त्यांना त्याच्या आवडीची वाघाची गोष्ट सांगत असे. मुलांच्या पायाला खरचटले अथवा कशाने बोटाला, पायाला दुखापत झाली तर मुले अन्वरशाकडेच धाव घ्यायची आणि मग तो त्याच्या जखमेवर मंतर मारायचा. त्याच्या त्या मंत्राने मुले खदाखदा हसायची व त्यांचे दुखणे दूर पडायचे. अन्वरशा मुलांना बाटलीतील राक्षस, उडती सतरंजी, सुकुमार राजकन्या, बहादूर रामपूर अशा अनेक अद्भुत गोष्टी सांगायच्या. मुले त्या ऐकताना तल्लीन होऊन जात आणि त्यांना असे वाटत असे की, गोष्ट कधी संपू नये, शाळा उघडू नये आणि अन्वरशा थकून नये व आम्हाला भूक सुद्धा लागू नये.

अन्वरशाला शिकारीचा शौक होता. तो खऱ्या अर्थाने गुल्लेरशा म्हणावा लागेल. तो नेम लावण्यात पटाईत होता. आपल्या गुल्लरने तो आकाशातील पक्षी नेमके टिपत असे. उघड असलेल्या बगळ्यांच्या रांगेतील तो बगळा पाडायचा आणि स्वतःच हलाल करून खाण्यास घरी घेऊन जायचा. मोठेबाने बगळे मारूच नये असे सर्व मुलांना वाटत होते पण त्याला तो शिकारीचा शौक आणि गुल्लरचा प्रताप होता.

अन्वरशाचा गावात एक पळ्ळा दोस्त होता तो म्हणजे दत्तू टप्पेवाला. दत्तू टप्पेवाला सकाळी खाकी कपड्यात पोस्टाची थैली फाट्यावर घेऊन जायचा. सायंकाळी हात दत्तू चिवडेवाला बनत असे. चिवड्याची टपरी पेटी घेऊन गावात फिरत असे. फिरताना चिवडा आनला लेकरासाठी। रडावे पोटेहो पैशासाठी असे अशी ललकारी घ्यायचा आणि 'रडावे पोटेहो पैशासाठी' असे म्हणून चिवडा घेण्यासाठी पूर्ण उत्तेजित करायचा. मग पोर आईजवळ आटुन पैसे मागत व चिवडा खरेदी करीत असत. दत्तूचा चिवडा एवढा चविष्ट होता की आज सुद्धा दत्तूच्या चिवड्याची आठवण झाली की तोंडातील शब्द रसगुल्यासारखे तोंडात मुरतात.

दत्तू टप्पेवाला सायंकाळी चिवडा विकण्याचे आणि अन्वरशा ग्रामपंचायतीचे कंदील उजळण्याचे काम करायचा तेव्हा त्यांची मधात गाठभेट व्हायची व थकवा घालवण्याच्या वेत सुद्धा त्यावेळी ठरत असे. अन्वरशाने लावलेले ते कंदील पहाटेपर्यंत गावाला उजेड देत असत. अन्वरशा त्याच्या घरासमोर ग्रामपंचायतीच्या कंदीलात रँकेल भरून दिवा पेटवत असे. नेमके त्याचवेळेस त्याची बायको शेजारच्या बाईला चिमणीभर रँकेल उसने मागत असे. अन्वरशा सभ्य माणूस होता. ग्रामपंचायतीच्या पिंपातील रँकेल घरी नेणारा तो हैवान नव्हता. तो एक गावाला प्रकाश देणारा विश्वासू माणूस होता. त्याच्या अडाणी बायकोला सुद्धा ते कळलं की या चिडीच्या तेलावर आपला अधिकार नाही. सलामीच्या पैशावर त्याच्या सुखाच्या कल्पना तेव्हा स्वार झाला नव्हता. भाजी-भाकरीचा घास आणि वाकळचा ध्यास हात त्या जोडप्यांना अनावर सुख देई.

अन्वरशा रविवारी जंगलात जायचा आणि बकेटीत मोठमोठे मधाचे पोळ जमा करायचा. पोळ कोणताही झाडावरची व केवढीही असो ती पाडण्यात तो पटाईत होता. गुळाच्या पाकातील नकली सहद विकण्याची कला त्याला अवगत नव्हती. कुणीतरी गरजू वाई म्हणने 'भावजी' दवापान्यासाठी निंबावरच्या सहद पाहिजेऽः! तर तो हमखास ते देई. त्याने मेणाचा पैसा न घेता सहदाचाच पैसा घेतला व बायकोचं कुंकू मजबूत केलं. अन्वरशा कुंकूवाचं मोल वसूल करणारा नव्हता.

अन्वरशाने अनेक झाडावरची सहदाची पोळ काढली पण चिंचेच्या झाडावरील पोळाला तो हात लावत नसे याचं सर्वांना आश्वर्य वाटत होतं. एके दिवशी मुलांच्या आग्रहावरून अन्वरशाने हे कुडे सर्वांना सांगितले. अन्वरशा आजादेखील मोहोळ झाडण्यात पटाईत होता. तो एका चिंचेच्या झाडावर मोहोळ झाडण्यासाठी चढला असताना त्याला पोळं दिसलं नाही तर तिथे एका माणसाचं मुंडकं लटकताना दिसलं. भास झाला व तो भेदरला हातातील बकेट सोडून तो घाईघाईने वानरा सारखा उज्ज्वा घेत खाली आला. पाहतो तो काय त्याच्या हाताला रक्ताचा लाल रंग लागला होता तेव्हापासून त्याच्या घराण्यात चिंचेवरच्या मोहोळ झाडण्याचा रिवाज नव्हता.

अन्वरशाचे गावावरील प्रेम बावनकशी सोन्यासारखी होत. अन्वरशा गावातील लोकांसाठी गावशेजारच्या मुसलमानांशी भांडायचा. त्यांच गावावरील प्रेम पाहून अन्वरशाची आठवण आल्याशिवाय राहात नाही. धर्माचा कोळसा उगाळून अन्वरशाने हात काळा केला नाही आणि माणुसकीचा गहिवर सोडून

धर्माला काळीमा फासला नाही. पिठाच्या रूपानं घराघरातील धर्म आपल्या झोळीत घेऊन माणसा
माणसावर त्यानं माणुसकीच्या रूपात गुलालासारखा उधळला.

-अंधश्रद्धा निर्मूलन चळवळीची वाटचाल-

परिचय नरेंद्र अच्युत दाभोलकर १९४५ ते २०३३

नरेंद्र अच्युत दाभोलकर यांचा जन्म सातारा येथे झाला सातारा येथील न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये त्यांनी माध्यमिक शिक्षण पूर्ण करून सांगलींचा विल्लींगडन महाविद्यालयातून विज्ञान शाखेतील उच्च माध्यमिक परीक्षा पास केली १९७० साली मिरज वैद्यकीय महाविद्यालयातून वैद्यकीय शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर त्यांनी सातारा येथे वैद्यकीय व्यवसाय सुरु केला डॉक्टर दानलोड पर्यंत राष्ट्रीय स्तरावर उत्तम कबड्डीपटू होते कबड्डी खेळावर त्यांनी पुस्तक देखील लिहिले. त्यांच्या या योगदानाबद्दल त्यांना शिवछत्रपती पुरस्कार प्राप्त झाला.

डॉक्टर दाभोलकर यांचा बाबा आढाव यांच्या एक गाव एक पाणवठा या चळवळीत पडतील सक्रिय सहभाग होता. १९८३ पासून त्यांना अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीचे कार्य सुरु केले त्यानंतर त्यांनी महाराष्ट्र अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीची स्थापना करून त्या अंतर्गत जनजागृतीचे कार्य केले २००६ पासून मृत्यूपर्यंत ते साने गुरुजींनी स्थापन केलेल्या 'साधना' साप्ताहिकाचे संपादक होते.

'अंधश्रद्धा प्रश्नचिन्ह आणि पूर्णविराम', 'अंधश्रद्धा विनाशाय', 'ऐसे कैसे झाले भोंदू', 'ठरलं डोळस क्हायचंय' 'तिमिरातून तेजाकडे' 'झापाटले ते जाणतेपण' इत्यादी स्वातंत्र्यावर संपादित पुस्तके प्रसिद्ध याशिवाय दाभोलकरांचा दहा भाषणाची सीडी देखील उपलब्ध आहे.

अंधश्रद्धा निर्मूलनाचे कार्य मूल्य परिवर्तनाचा कृतिशील संवाद आहे हे कार्य शास्त्रीय पद्धतीने व वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून पुढे गेले पाहिजे अशी ठाम भूमिका घेऊन अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीच्या कार्याचा उहापोह डॉ. दाभोलकरांनी येथे केले आहे.

अंधश्रद्धा निर्मूलन चा विचार करायचा झाल्यास दलित दिसते की अंधश्रद्धा निर्मूलनाचे कार्य चालू झाले तेव्हा एक प्रश्न उपस्थित झाला की, आमच्या श्रद्धा-अंधश्रद्धांचे म्हणण्याचा अधिकार तुम्हाला कोणी दिला? परंतु वीस वर्षांच्या वाटचालीत अनेक सत्य मान्य झाले ते असे की काही जादूटोणा सुद्धा तसेच अघोरी प्रथा या बाबी निश्चितपणे अंधश्रद्धा आहेत महाराष्ट्र शासनाने अशा या अंधश्रद्धांचा संदर्भात कायदा बनविलेले आहे. त्यामध्ये ज्या गोष्टी मी निश्चितपणे अंधश्रद्धाच आहे फक्त सुशांत आणि शोषणाच होते अशा बारा बाबींचा समावेश केला आहे या बाबींचे आचरण हा दाखल पण हा दंडनीय गुन्हा ठरविण्यात आला आहे याचा अर्थ असा की निदान या बाबी तरी आहेत अंधश्रद्धाच आहे याबाबत एक विभाग झाली आहे आणि या त्या गोष्टीचा आचरण हा देखील गुन्हा आहे हे देखील आज मान्य केले आहे.

-शास्त्रीय विचार पद्धती

आजच्या युगात शास्त्रीय विचार पद्धतीला अतिशय महत्वाचे स्थान आहे शास्त्रीय विचार पद्धती म्हणजे पंखादा घटनेबाबत निरीक्षण तर्क अनुमान प्रयोग या पद्धतीने निर्णय घेणे सध्याच्या जगात ज्ञानप्राप्तीसाठी यापैक्षा वैगळा मार्ग कठूर माणसाला नव्हे तर अधश्रद्धाकृ माणसालाही उपलब्ध नाही त्यामुळे आरोग्य स्थापत्य तंत्रज्ञान कृष्णी अशा कोणत्याही ज्ञानेश शाखेतील ज्ञानशास्त्रीय विचार पद्धतीमुळे व प्रमाणेच मिळवले जाते त्यानंतर मात्र बहुसंख्य लोक या प्रत्येक क्षेत्रातील खतःच्या यशासाठी बिनदिकक्तपणे जवजवा नवीन ताईत तोडगे पूजा-अर्चा यज्ञ-याग गडेदौरे होम तन याचा वापर करतात शास्त्रीय विचार पद्धत घेऊन वापरले जाणारे शोध खत हे मूल्य फक्त एवढ्यापुरते वापरले जाते

वैज्ञानिक दृष्टीकोन यामुळे निर्माण होणारी जीवन दृष्टी शास्त्रीय विचार पद्धतीत अभिप्रेत नसतेच यामुळे आपल्या कार्याचा क्षेत्रास शास्त्रीय विचार पद्धती वापरणारे लोक सहजपणे सर्व प्रकाराचा अधश्रद्धाच वापर करतात त्यांना काही आरोग्य ही बाब वाटत नाही या विचारपद्धती शोधकथा या मुलाशी पारंपरिक वास्तवाशी हाताळणी करण्यास संबंधिताना अजिबात चूक वाटत नाही हे सारे समजावून सोगण्याचा कारण असे की विज्ञानाच्या क्षेत्रात वापरणारे शास्त्रज्ञ अधश्रद्धा कसे असा प्रश्न परत परत विचारला जातो यासाठी हे लक्षात घ्यावेसे विकी शास्त्रीय विचार पद्धतीत वैज्ञानिक दृष्टीकोनपर्यंतचा प्रवास आपो आप घडत नाही तो घडवावा लागते या प्रवासाबाबत बहुसंख्य व्यक्ती आळशी नसतात आयुष्य अधिकारिक सुखासीन कोणी हा विज्ञानाचा मुख्य फायदा नाही मनोव्यापार निर्भवणे जीवनाकडे बघण्याचा समाज व विशाल दृष्टीकोन निर्माण होणे खतःच्या आयुष्याची भावने बुद्धी वाढवणे हेच वैज्ञानिक दृष्टीकोनाचा मुख्य फायदा आहे यासाठी शास्त्रीय विचार पद्धतीचा पुढे वैज्ञानिक दृष्टीकोनाचा दिशेने जाण्याची गरज आहे मात्र अधश्रद्धा निर्माण प्राथमिक कार्यालयांत असे एक खवयंभू मूल्य आहे तसेच शास्त्रीय विचारपद्धती जनमानसात देखील एक पुढची पायरी आहे उदाहरणार्थ विज्ञान व सर्पदेश आणि त्यावरील उपचार याची शास्त्रीय विचारपद्धती मिळणारे माहिती हे निश्चितच मोलाचे असते अधश्रद्धा निर्मूलन समितीने सातवा विज्ञान बाबत केलेले उपक्रमातून हे सिद्धही झाले आहे

वैज्ञानिक दृष्टीकोन

आजच्या युगात वैज्ञानिक दृष्टीकोन असणे अतिशय महत्वाचे आहे शास्त्रीय विचार पद्धती गणिती विचार करते वैज्ञानिक दृष्टीकोन ही पुढची पायरी मूल्य विचार करते हे एका अर्थने हनुमान उडी वैज्ञानिक दृष्टीकोनाचा शोध कथा असावीच लागते मात्र सामना कथा निर्भरता आणि नैतिकता ही असावी वैज्ञानिक दृष्टीकोनाचा माणूस जीवनदृष्टी बाळगत असतो त्यामुळे शोधकथा समर्थपणे येथे कोणत्याही कार्यात येणारे यश किंवा अपयश किंवा कोणताही दृष्ट शक्तीवर किंवा श्रेष्ठ शक्तीवर अवलंबून असून येथे कोणत्याही कार्यात येणारे यश किंवा अपयश हे लक्षात किंवा कोणत्या दृष्ट शक्तीवर किंवा श्रेष्ठ शक्तीवर अवलंबून हे विश्व स्वयात आहे अशी त्यांची भावना असते हा सामना दृष्टीकोन म्हणजे वैज्ञानिक दृष्टीकोन त्याला आपो आपच निर्भय बनवितो दैववाद अंगतिकता यापासून त्याला अंतरावर ठेवत.

निर्भयता त्याला स्वामी बाकीच होत असेल ते बनवतो विचाराचे दुसरे रूप असल्याने हा दृष्टीकोन बाळगणारी व्यक्ती नाही याची शक्यता अधिक असते याचे साधे कारण म्हणजे माझ्याशी दुसरा नाही असे वागलेले मला आवडत नाही तर ते मी दुसरायाची वागू नये आणि दुसरायाची माझ्याशी वाकलेले मला आवडत ते त्यांच्याशी वागावे हा वैज्ञानिक दृष्टीकोनाची कार्य-कारण भाव त्याला सहज समजतो आधार असतो अर्थात यामुळे विवेकवादी व्यक्ती नीतिमान समाज निर्मितीला सर्वाधिक महत्व होते मात्र त्या व्यक्तीच्या हा विवेक वैज्ञानिक दृष्टीकोन असते मूल्यात्मक रूप असते मात्र नीतिमान समाज रल आहे सर्वोच्च प्रधान प्रेमाची गोष्ट असल्यामुळे देव आणि धर्म या कल्पना आधारे नीतीने वागणारा व्यक्तींची आद्रक वैज्ञानिक दृष्टीकोन बाळगणारे व्यक्ती करते.

वरील भूमिका समाजाचा संपवण्याची आहे मात्र त्यात सर्व धर्माना एक उघड किंवा सुप्त भावना दिसते धर्माचा प्रभाव मानवी जीवनावर फार काळ चाललेला आहे जीवनाची सर्व शेत्र धर्माचा प्रभुत्वाचा आया माने व्यापलेली आहेत जगातील सर्व धर्मांचे दोन प्रश्नांची उत्तरे आपापल्या परीने दिले यातील एक प्रश्न सत्य काय आहे आणि दुसरा प्रश्न इष्ट काय यापैकी सत्य काय याचे उत्तर ज्ञानाच्या क्षेत्रात वैज्ञानिक दृष्टीकोनाने चौक पाणी दिले त्यामुळे धर्मातून माघार घ्यावी लागली आज की कितीही प्रगत

धर्मश्रद्धा बाळगणारा माणूस स्वतःच्या जीवनातील वाहन अपघाताचे कारण देवाची इच्छा समजून गप्प बसत नाही तर त्या अपघाती आहे आणि अनिष्ट काय आहे चांगले काय वाईट काय आहे याचा निर्णय देण्याचे या क्षेत्रात माणसाने आपला विवेकाचे सहीप्पाने हितवादी जीवन मूल्य तयार केली ती धर्मविरोधी नक्ती पण वेगळी होती धर्मग्रंथाचा आधाराची त्यासाठी गरज नक्ती व्यक्तीचे स्वातंत्र्य व्यक्तीची जबाबदारी यावर मूल्य उभी होती.

करीत दोन्ही बाब लक्षात घेतल्या तर असेच स्पष्टपणे जाणवते की वैज्ञानिक दृष्टीकोनाने कठत नकळत थेट व अप्रत्यक्ष पणे धर्मचे शिक्षण सुरु केले अंधश्रद्धा निर्मूलनाचा कार्यबद्दल अनेक लोकांच्या मनात ही शंका असते त्याचे एक कारण अंधश्रद्धा या शब्दाचा श्रद्धा या शब्दाचा अंतर्भूत आहे आणि श्रद्धा या शब्दाचा बहुतेकांचा लेखी धर्मश्रद्धा असाच अर्थ असते स्वाभाविकच वैज्ञानिक दृष्टीकोनाने अंधश्रद्धा निर्मूलन करावयाचे म्हणजे धर्म श्रद्धेची चिकित्सा करावयाची हे गाणे आलेत अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीचा कार्यातून हे कार्य बर्यापैकी घडत असणार स्वतःला हिंदुत्वादी म्हणवणार्या संघटना आणि अन्य कोणताही पुरोगामी संघटनेला विरोध न करता अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीच्या कामाला कसून विरोध करतात याचे कारण देखील समितीच्या कार्यातून चिकित्सक चालू होईल आणि या त्याद्वारे धर्माच्या आंधारे समाजकारण राजकारण करण्याचा आपले मनसुबे धुळीला मिळतील हेच आहे.

धर्मचिकित्सा

आपल्या समाजाचा परिवर्तनासाठी आणि नवीन तत्त्वे आचरणात आणण्यासाठी धर्माची चिकित्सा करणे अतिशय आवश्यक आहे कारण धर्मात बदललेल्या काळानुसार आधुनिक बदल घडवून आणण्यासाठी धर्मचिकित्सा व्हायला हवे व धर्माचा अभ्यास होऊन यात अनुकूल बदल झाला पाहिजे तरच धर्म मानवतेचा तिच्या पोषक ठेरेल काही मित्रांचे मत असे असते की धर्माची चिकित्सा करू नये अंधश्रद्धा निर्मूलन निर्मूलन समितीला अनेक बाबी या निरंतर व हास्यास्पद वाटील परंतु प्रत्येक व्यक्तीला आपलाविचार वागण्याचा पूर्ण स्वातंत्र्य आहे लोकांच्या धार्मिक भावना निर्माण समुद्र खेळू नये हा जो वाद आहे तो पूर्णपणे चुकीचा आहे एक तर पहिले धर्मातील कालविसंगत आणि हास्यापद रूढी परंपरा कर्मकांड यावर समाजसुधारकांनी आधी प्रहार केला आहे.

समाजसुधारकाचे हे कार्य इष्ट आहे व समाजाला पुढे नेणारे आहे असे म्हटले जाते मग तेच कार्य अंधश्रद्धा निर्मूलन समिती करत आहे तर तिला दोष देण्याऐवजी तिचा गौरव करायला पाहिजे भारतीय संविधानात नागरिकांना काय करते व सांगितले आहेत त्यात वैज्ञानिक दृष्टीकोनाचा अंतर्भूत आहे धर्म सुधारकांना त्यांच्या आधाराने व्हावी म्हणजे धर्मचिकित्सा व्हावी श्रद्धा बालगा बाळगण्याचे अधिकार जसे आहे तसाच ती श्रद्धा चूक असल्याचे सांगण्याचा अधिकार इतरांना आहे कधी देव देवळात नाही माणसात आहे असे फृटले जाते मग कधी मरणोत्तर असे असते फृटले जाते तर कधी आत्मा नाही म्हटले जाते त्यामुळे प्रत्येक नागरिकांना वेगळा विचार मांडण्याचा अधिकार आहे म्हणूनच अंधश्रद्धा निर्मूलन समिती उपास थोरात चमत्कार यांचा जाहीर चिकित्सा करते हे कार्य दोन कारणाने महत्त्वाचे आहे एकदा डॉक्टर बाबासाहेब ऑफिडकर व संत गाडगेबाबा यांचा निधनानंतर धर्मचिकित्सा महाराष्ट्रात जवळपास थांबली होती हळूहळू तर धर्म चिकित्सा करत नाही त्यामुळे धार्मिक शब्दाला धक्का बसतो तेव्हा सर्वांनाच एकमेकांचा धार्मिक अंधश्रद्धांना गोदा रावा असे प्रकार चालू झाला तो वाढतच आहे धर्मश्रद्धा ही चिकित्सेची बाब आहे हे मान्य केल्याशिवाय धर्मनिरपेक्षता त्याच्या विचाराकडे ज्याने अवघड बनते हे दुसरे कारणही महत्त्वाचे आहे.

धर्मनिरपेक्षता

प्रत्येक माणसाला माणूस म्हणून जगण्यासाठी काही तत्त्वे व मूल्य आवश्यक असतात अशाच तत्त्वापैकी धर्मनिरपेक्षता हे तत्त्व अतिशय महत्त्वाचे आहे कोणत्याही एका धर्माला महत्त्वाचे न मानता सर्व धर्मांना सारखे महत्त्व देणे हा एक महत्त्वाचा अर्थ आहे या तत्त्वामुळे संपूर्ण मानव जाती एक मानव म्हणून जीवन जगू शकतात व आपल्या विकास करू शकतात अंधश्रद्धा निर्मूलन

शास्त्रीय विचार पद्धती वैज्ञानिक दृष्टिकोन या मागणी होणारा प्रवास धर्मनिरपेक्षता पर्यंत पोचतो धर्मनिरपेक्षता हा भारतीय संविधानाचा मूलभूत ढाचा आहे त्यात बदल करण्याचा अधिकार संसदेला ही नाही अशा सर्वोच्च न्यायालयाचा खंडपीठाचा निर्णय आहे धर्मनिरपेक्षता विचार म्हणून हिंदू मुसलमान मुसलमान नही आप आपसात भांडू नये सर्वांनी शांतता पाळावी आणि शासनाने सर्व धर्मातील श्रद्धांना समान उत्तेजन द्यावे या पातळीवर आला आहे अनेक कारणांनी या विचारांचा सर्व काही बंद पडला आहे म्हणून समितीने याबाबत सतत प्रयत्न केले आहे.

धर्मनिरपेक्षता विचार महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांचा सहभाग यासाठी धर्मनिरपेक्षतेची शैक्षणिक सनद तयार करणारे राज्य विद्यार्थी परिषद घेणारे समिती ही एकमेव संघटना आहे महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांत समितीची विचार पाहिले या संघटनेचा द्वारे कार्यरत आहे या विवेक वाहिनीचा कार्याचा भार धर्मनिरपेक्षतेवर आहे धर्मनिरपेक्षता नेहमीच पुरोगामी मारण्यापेक्षा समितीचे याबाबतीतील प्रतिपादन वेगळे आहे धर्मनिरपेक्षता बाबत एक माने अशी आहे की विज्ञान पूर्व काळातील सर्व धर्म सारखेच अर्थहीन झाले आहेत तेव्हा सर्व धर्मांना नकार द्यावा दुसरी माने अशी आहे की शासनाने धर्माने पेक्षा तर व्हावी यासाठी दबाव वाढवावा आणि तिसरा मुट्ठा असा आहे की मूळ प्रश्न आर्थिक शोषणाचा आहे धार्मिक अभिनिवेश हे यामुळे प्रश्नाचा विचार पडण्यासाठी निर्माण केले आहे तेव्हाच रमिक्स जनतेचे जनसंघर्ष तेव्हा करावेत ही त्यातून आपोआपच धर्म जाणिवा चा प्रभाव ओसरला आणि धर्मनिरपेक्ष जनमानस तयार होईल समितीची याबाबतीची वेगळी मांडणी अशी की या देशातील धर्मनिरपेक्षता चळवळीतील संत परस्परांपासून स्फूर्तीं घेतलेले महात्मा फुले विठ्ठल रामजी शिंदे गाडगेबाबा यांचा धर्मचिंतन आशी जवळ असावी या सर्वांना केलेली धर्माची मांडणी हे वेगळे काही नसून विवेक जागरण आहे या समाजसुधारकांनी समाज मुख्य धर्म समाज मुख्य केला ईश्वर केंद्र धर्म मानव केंद्र केला परलोक वादी धर्म हिरो क्वादिक किरण या विधायक समतेचा अंगाने धर्मनिरपेक्षता हा विचार करण्याचा समितीचा प्रयत्न आहे यासाठी समिती एक महाराष्ट्रव्यापी यात्राकाळात आहे त्याच्या घोषणा वाक्य वारसा समाजसुधारकांना अंधश्रद्धा निर्मूलनाचा विवेक जागराचा.

धर्मनिरपेक्ष तसा विचाराचा आणखी एक अंगाने अंधश्रद्धा निर्मूलन चळवळीचे सतत संबंध येतो अंधश्रद्धा निर्मूलनाचा विचार मांडणारे विवेकवादी अथवा डाव्या विचारसरणीचे कार्यरत असतात त्यांच्या दृष्टीने सुद्धा निर्मूलन समितीचे देवाबद्दल आणि दहावा दत्तचा आहे चूक असते या देवाच्या अस्तित्वाचा कोणताही पुरावा गेला ५००० वर्षात मिळालेला नाही तरी ईश्वर कल्पनेनं ठाम नकार देणे हीच गोष्ट त्यांना योग्य वाटते धर्माचे अनेक दृश्य परिणाम समाजामध्ये दिसत असताना धर्मबद्दल त्याचाच तेथे भूमिका घेऊ नये असे त्यांना वाटते समितीची भूमिका अशी आहे की समिती घटनेच्या चौकटीत काम करते भारतीय घटनेने प्रत्येक व्यक्तीला धर्मपालन आणि उपासनेचे स्वातंत्र्य दिले आहे या स्वतंत्रच कोणताही धर्म व देव मानण्याची ही स्वतंत्र आहे देव मांडला मांडला धर्म पाडला अथवा सोडला तरी यापुढे कोणतीच अडचण भारताचे नागरिक राहण्यात येत नाही समितीबद्दल बहुसंख्य कार्यकर्त्यांच्या मनातील देव आणि धर्म ही कल्पना गळून पडलेली आढळते ऽत्र समितीच्या कार्यात सहभागी होण्यासाठी ही पूर्वाट नाही भारतीय घटनेत याबाबत जे स्वतंत्र नागरिकाला दिले आहे त्याचा आदर करणे समिती आपले कर्तव्य समजते यांच्यात अर्थ धर्माचा धारण होणाऱ्या शोषणाला द्यावी असा होत नाही याबाबत आहे भारतीय घटनेने स्पष्ट तरतूद आहे धर्माचे स्वतंत्र निरपवाद पण देण्यात आलेले नाही राष्ट्रीय एकात्मता कायदा-सुव्यवस्था सार्वजनिक आरोग्य सार्वजनिक नीतिमत्ता याचे रक्षण करण्यासूठी जर धर्म आडवा येत असेल तर धर्माचा नियंत्रण करण्याचा अधिकार राजसत्तेला आहे आणि याबाबत आग्रही राहावयास हवे असे समिती मानते याचा अर्थ असा की धर्मनिरपेक्षतेचा ही काही एक वेगळा कृतिशील धन्यवाद समितीला इच्छितो अशा स्वरूपाचा मांडणीचे प्रबोधन हे देखील संघर्षने कारण ठरू शकते ही व्यवस्था वस्तुस्थिती लक्षात घेतली तर समितीचे भूमिकेमागे असेल पण आणि चांगल्या प्रकारे समजू शकेल

-विवेकवाद

शोषण करणाऱ्या अंधश्रद्धा या विरोधात संघर्ष केला त्यासाठी वैज्ञानिक दृष्टिकोन जनसमूह मनात रुजवणाऱ्या प्रयत्न केला त्यासाठी आवश्यक तेवढी धर्मचिकित्सा केले आदर हे धर्म चिकित्सा करताना धर्मनिरपेक्षतेची एक वेगळी भूमिका मांडली करून जनसामान्यांशी संवाद राखला तर या सर्व प्रक्रियेत माणसाची विवेकबुद्धी हे अधिकाधिक मोकळे होत जाते मानवी वेग ऊर्जेची प्रचंड साधन आहे ते दोन प्रकारे समाजपरिवर्तनासाठी हस्तक्षेप करू शकते एक म्हणजे व्यक्तिगत पातळीवर आणि दुसरे म्हणजे विवेक जागृत संघटित व कृतज्ञ शील करून समाजात जे चालू आहे ते आज होते मला मान्य नाही परंतु हितासाठी राजकारण करणे

सामान्याना शक्य नाही अर्थकारण तर सामानाचा आता बाहेर गेलेले आहे परिस्थिती बदलण्यासाठी धर्मकारणात जात कारण करण्याचा उपाय सांगितला जातो तो तर रोगापेक्षा भयंकर रूपये नक्षलवादी चळवळ ज्या सशस्त्र इच लढायाचै अनिवार्य सांगते तो ही मान्य करता येण्यासारखा नाही याचा अर्थ समाज बदलण्यासाठी जे राजकारण अर्थकारण धर्मवर जात करा आणि साकारण मार्ग या ना त्या कारणाने उपलब्ध नाहीत योग्य नाहीत अशा परिस्थिती एकच मार्ग राहतो तो म्हणजे विवेक करण्याचा प्रत्येक मानवाला एक आहे का विवेकाचा आधार दोन प्रकारे समाज परिवर्तनाचा प्रक्रियेत सहभागी होऊ शकतो त्याचै एक मार्ग आहे प्रमाण मूल्य बदलण्याचा दुसरा आहे ही एक शक्ती संघटित करून उपलब्ध न झाल्यास आधारित हस्तक्षेप करण्याचा हा मार्ग प्रभाव पडला तर थेट लोकशाही निवडणुकीपर्यंत ही जाऊ शकतो.

कोणताही विचार करण्याचे प्रयोजन समाजात इष्ट बदल करणे हेच असते विचारसरणीचा आधारे समाजात असा बदल करावयाचा म्हणजे राजकारण करावे लागते सामान्य माणसाला आजही पदोपदी जाणवते आहे ते राजकारणी पैसा सत्ता ज्यात गुंडागिरी या चतुरंग सेनेचा आधारे लढवल जाते स्वाभाविकच मा सामान्य सामान्य माणसाला अशक्य बनले आहे माझ्याबद्दल का दुसरा चोत आहे अर्थकारणाचा परंतु त्याबाबत तर सामान्य माणूस पुरता हतबल झालेला आहे देशाचे अर्थकारण जागतिक अर्थकारणाशी जोडलेले आहेत आणि त्यांचे चढ-उतार हे सामानाचा हातबाहेर आहे समाज बदलाचे तिसरे संघटित शक्ती आहे राजकारण धर्मकारण बहुसंख्य वेळेला याबाबतचा मांडणीचा पाया अभिनिवेश असतो स्वतःच्या जातीबद्दल धर्माबद्दल गौरवी करण्याचा असतो आणि अन्य जाती व धर्माच्या बाबतीत अविश्वासाचा आणि अनेकदा देशाचा असतो स्वाभाविकच माथ्यमातून समाजात इष्ट बदल कसा घडून येणार या मर्यादांचा मुळे सामाजिक परिवर्तनासाठी चालणारच निराशा येणे शक्य असते मराठी क्षेत्रातील अंधश्रद्धा निर्मूलन कार्याचा अनुभवाचा विचार करून सर्व अधू इयत्ता विज्ञान प्रसार यांना अजिबात न जुमानता अंधश्रद्धेच्या विविध प्रकार समाजात प्रचंड प्रमाण वाढत आहे धार्मिक सोहळा अनेक कथित बाबा बारात बापू संत सत्संग तुफान गर्दी खेचत आहे या सर्वांचा प्रसारमाथ्यम भक्तिभावना भरभरून गाजताहेत समाजाचे नेतृत्व करणारे धुरीण वर्ग या लोटांगण वादी भूमिका बाळगत आहे या सर्वातून एक प्रकारची निराशा येऊ शकते असं सांगतो की माझी इच्छा असली तरी देखील समाविष्ट तर दिशेने बदलणे माझा हातात राहिलेले नाही अंधश्रद्धा निर्मूलन समिती सारख्या संघटना संघटीत शक्तीच्या जोरावर टिकून राहते परंतु परिवर्तनाची इच्छा असणाऱ्या बहुसंख्य व्यक्ती आपल्या अत्यंत अपुरी शक्ती लक्षात घेऊन उमेद बनवतात काही जण पुढे जातात आणि याचा विचार करतात की समाजात असेच चालू राहणार असेल तर आणि ते बदलणे शक्य नसेल तर त्यापासून अलिप्त राहण्याची त्या वाहत्या गंगेत स्वतःचा हात धून येऊ नये?

आपुलाची वाद आपणांसी

-चंद्रकांत वानखडे

लेखकपरिचय - चंद्रकांत विठ्ठलराव वानखडे (जन्म: १५ ऑक्टोबर १९५१)

सामाजिक कार्यात स्वतःला झोकून देणाऱ्या चंद्रकांत वानखडे यांचा जन्म अमरावती येथे झाला. अर्थशास्त्र विषयातील एम.ए.ची पदवी संपादन केल्यानंतर ते तरुण शांती सेना या बिहार येथील भीषण दुष्काळाकरिता स्थापन करण्यात आलेल्या चळवळीत सहभागी झाले. त्यानंतर जयप्रकाश नारायण यांच्या प्रेरणेने स्थापन झालेल्या छात्र युवा संघर्ष वाहिनी या संघटनेचे कार्यकर्ता म्हणून ग्रामीण भागात कार्य करू लागले. यवतमाळ जिल्ह्यातील मेटीखेडा या खेडेगावात २० वर्षे वास्तव्य करून त्यांनी शेतकरी व शेतमजुरांच्या हक्काच्या बाजूने विविध आंदोलनेकेली. त्यासाठी आणीबाणीत त्यांना तुरुंगवासही पत्करावा लागला. त्यानंतर त्यांनी १९८७ मध्ये शेतकरी संघटनेच्या आंदोलनात स्वतःला झोकून दिले. आज देखील ते शेतकरी आंदोलनात स्वतःला झोकून दिले. आज देखील ते शेतकरी आत्महत्यांच्या प्रश्नावरील विविध आंदोलनात हिरीरीने सहभाग घेतात. कृती आणि उक्ती यांचा अजोड संगम त्यांच्या व्यक्तिमत्वात आढळतो. शेतकऱ्यांच्या प्रश्नासाठी ते सातत्याने लेखन करीत असतात. 'शेतकरी आत्महत्या', 'एका साध्या सत्यासाठी', 'असे छळले राजबंदयाना' व 'आपुलाचीवाद आपणांसी' इत्यादी त्यांची पुस्तके प्रसिद्ध आहेत.

पाठाचासारांशः

प्रस्तुत पाठ चंद्रकांत वानखडे यांच्या 'आपुलाची वाद आपणांसी' या आत्मकथनात असून त्यातून मेटीखेडा येथील महिला ग्रामपंचायत महाराष्ट्रातील एकमेव ग्रामपंचायत आहे याची जाणीव करून देतांनाच तेथील ग्रामपंचायतच्या निवडणुकीत महिलांना उभे करून निवडून आणण्यासाठी लेखकाने जो संघर्ष केला त्याचा आलेख येथे रेखाटला आहे.

लोकसभा, विधानसभा निवडणुकीतील मतदारांची उदासीनता हा चर्च्या विषय बनतो परंतु ग्रामपंचायत निवडणुकीतील उत्साह कधीच चर्च्या विषय नसतो. राजीव गांधीच्या पंचायत राजचा बोलबाला जेव्हा झाला, तेव्हा पंतप्रधानाचा संबंध डायरेक्ट ग्रामपंचायतशी येणार यामुळे निवडणुकीला अधिकच उत्साह निर्माण झाला. तरी या उत्साहाला आवर घालने गरजेचे होते कारण गावाचे गावपण हरवण्याची भीती होती.

प्रस्तुत पाठातमेटीखेडा या गावाचे चित्रण केले आहे. या गावात सुद्धा सावकारांचेच वर्चस्व होते त्यामधून त्यांनी आपल्याच हेतूने गावातील सुधारणा केल्या. त्या गावातील लोकांनाते पूरक नव्हत्या. हे चित्र बदलण्यासाठी लेखकांनी या गावातील महिलांना ग्रामपंचायत निवडणुकीमध्ये सहभागी होण्याचे समर्थन दिले. पण महिलांना राजकारण काय समजणार असाहीप्रश्न होता. गावची सत्ता महिलांच्या हाती येणार या कल्पनेने समर्थक सहानुभूती दर अस्वस्थ झाले, तर विरोधकांना बायका जर उभ्या झाल्या तर आपला विजय पक्का असे वाटत होते त्यामुळे ते खूश होते. ज्यांना समजत नव्हते ते लेखकांना सुद्धा विचारायचे. लेखक त्यांना आपल्यापरीने समजवायचे.

निवडणुकीमध्ये महिला उमेदवार उभे करायचे होते. प्रथमच घर सांभाळणाऱ्या महिला गाव सांभाळण्याची जबाबदारी घेणार होत्या. शेवटी सर्वमताने निवडणुकीच्या कामाला लागले. वार्डी वार्डीत जाहीर बैठका घेतल्या. आपला महिला उमेदवार आपणच निवडण्याचे ठरले. सुचविण्यात आलेल्या नावांपैकी एकच उमेदवार उभा राहणार होता. त्यामुळे सुचविण्यात आलेल्या नावांपैकी एकाची निवड करण्यासाठी सुद्धा बैठकीत निवड समिती नेमायची आणि या निवड समितीने उमेदवार निवडायचा. अशा पद्धतीने उमेदवार ठरविले गेले. लोकांनीच सुचविलेल्या ३२ नावांमधून लोकांनीच निवडलेल्या निवड समितीने त्यातील ९ उमेदवारांची अंतिमत: निवड केली एका अर्थाने मतदारांनीच आपला उमेदवार ठरवला होता.

अंतिम यादीत उमेदवार म्हणून लेखकांची पत्नी मायाचे नाव होते. संपूर्ण निवडणूक प्रक्रियेमध्ये तिचा सहभाग होता. पण स्वतः निवडणूक लढणार नाही हे कळल्यावर सारेच उसक्ले. “बायांना उभं करा, असं भाऊ म्हणतात, पण घरच्या बाईला मात्र उभे राहू देत नाही.” असे टोमणेच लेखकांना बसले. गावातील तीव्र पडसाद बघून लेखकांनी मायाला निवडणूक लढण्यास संमती दिली.

महिला पॅनल विरुद्धपुरुष पॅनल आमनेसामने निवडणुकीच्या रिंगणात उभे झाले. पुरुषांच्या पॅनलमध्ये राखीव जागांवर दोन महिला उभ्या होत्या तरीदेखील गावकन्यांनी पुरुष पॅनलनावाचे त्यांचेबारसे करून टाकले. पुरुष विरुद्ध महिला असे जरी वरकरणी चित्र दिसत असले तरीही त्याला वेगवेगळ्या छटा होत्या. गाव विरुद्ध राव, आहे रे विरुद्ध नाही रे, श्रीमंत विरुद्ध गरीब, मालक विरुद्ध मजूर अशीही किनार या निवडणुकीला होती. आजपर्यंत सत्ता मालकाच्या वाढ्यातच बंदिस्त होती. गावाचे जमीनदार म्हणून

गावावर त्यांचे वजन होते. सत्ता वडिलांकडून मुलाकडे असाच काय तो फेरबदल गेल्या ४० वर्षात झाला होता. सरपंच कायम मालकच, पोलीसपाटील देखील वाड्यातलाच असायचा. त्यामुळे ही निवडणूक एका अर्थाने वाड्याच्या एकाधिकारशाहीला आव्हानदेणारी होती.

महिला पॅनल म्हणजे आपले पॅनल ही भावना महिलांमध्ये होती. महिला उमेदवाराच्या मागे महिलांची गर्दी आणि त्यांच्या मागे पुरुष मंडळी असे दृश्य गावात होते. महिलांच्या सहभागाने शिवीगाळ प्रकार थांबला होता. गावात तयार होत असलेल्या महिला लाटेला थोपवावे असे हाच विरोधकांसमोर प्रश्न निर्माण झाला होता.

महिला उमेदवारांमध्ये एक विधवा स्त्री होती त्यामुळे तिच्या गळ्यात मंगळसूत्र आणि कपाळावर कुंकू नव्हते. तर माया विवाहित असूनही तिच्या गळ्यात मंगळसूत्र, हातात बांगड्या व कपाळावर कुंकू नसायचे. हिंदू विवाहित स्त्रियांनी मंगळसूत्र घालण्याची, कपाळावर कुंकू लावण्याची पद्धत परंतु माया यातलं काहीच करीत नव्हती. तिच्या विचार धारेशीही निरुपद्रवीबाब, त्यामुळे विरोधकांनी तिच्याबद्दल असा वेगळाच हिंदू संस्कृतीचा प्रचार करण्यात आला. “तुम्ही त्यांना मते दिलीत, तर तुम्हाला कुंकू लावता येणार नाही. तुमचा नवरा मरेल. तुम्ही विधवा व्हाल. रंडक्या व्हायचं असेल तरच तुम्ही त्यांना मत द्या.” मायाचे केस कापलेले. माया व लेखकांना मुल नव्हते या गोष्टीचाही अपप्रचार विरोधकांनी फैलावला. “तुम्ही वांझोट्या स्त्रीला मत देणार?” तरी अडाणी लोकांना काही परिणाम झाला नाही याचेच लेखकांना समाधान वाटले. लेखकांनी मिळून ‘महिला पॅनलचा’ जोरात प्रचार केला. दारू, पैशाच्या पुरापासून मतदारांचा बचाव करण्यात बन्यापैकी यश येताना लेखकाला दिसले. गावात दलित आदिवासी

मोहफुलाची दारू काढायचे. ते त्यांच्या पोटाचे साधन होते. ते मतदारही असल्याने, त्यांची बैठक घेऊन लेखकांनी दारुबंदीच केली. “मतदानापूर्वी तीन दिवस गावात थेंब भरही दारू निघणार नाही व विकली जाणार नाही.” असे वचनच त्यांनी दिले. विरोधकांना ही गोष्ट खटकली. “दारू बंद करा म्हणून सांगणारे ते कोण? त्यांचे तुम्ही ऐकण्याचे कारण नाही. उलट आम्ही गावाचे मालक, गावाचे सरपंच आम्ही. पोलीसपाटीलही आपलाच. तुम्ही तुमच्या हातभृत्या सुरु ठेवा. कोण काय करतं ते बघून घेऊ.” अशी तंबीच दारू विक्रेत्यांना विरोधकांनी दिली परंतु दारुवाल्यांनी त्यांना दाद दिली नाही. गांधीवाद, विनोबावादी लोकात वावरलेले लोक दारू विकण्यासाठी मोकळी करीत तर दारू विकणारे, आपले वचन पाडण्याचे द्येय घेऊन होते याचेच नवल लेखकांना वाटले.

निवडणुकी मध्ये मतदाना पूर्वीची रात्र खतरनाक असते. त्या रात्रीच विरोधक आपला डाव रचतात याचेही भान लेखकांना होते. “वैऱ्याची रात्र” ते संबोधतात म्हणून रात्र जागून काढायचे ते ठरवतात. त्या रात्री सर्वांनी ‘कोजागिरी’ साजरी करायचे असे ठरले. आकाशात चंद्र नव्हता तरी महिलांनी वार्ड वार्डात झुले उभारले. चौकाचौकात दगडी चुली मांडल्या. त्या चुलीवर चहा मांडला गेला. कोणी चहापत्ती, गुळ, साखर, दूध आणले. रात्रभर महिला झुल्यावर झोके घेत होत्या. सर्वत्र हा उत्सव साजरा झाला. आनंदाला उधाणआले. विरोधकांना घराबाहेर पडणेच शक्य झाले नाही. अखेर मतदानाचा दिवस उजाडला. सकाळी आठ वाजताच मतदान केंद्रासमोर मतदारांच्या मोठमोठ्या रांगा लागल्या. पहिल्या तीन तासातच ८० टक्के मतदान होऊन गेले होते नंतर दिवसभर तुरळक मतदान होत राहिले. मतदान संपले तेव्हा एकूण मतदान ९८ टक्के झाले होते.

दुसऱ्या दिवशी मत मोजणी झाली. प्रचंड बहुमताने सर्वचमहिला निवडून आल्या. ७५ टक्के मते महिला पॅनल तर पुरुष पॅनल २५ टक्के. त्यातही ५० टक्के महिलांच्या मतांपैकी ४६ टक्के महिलांची मते महिला पॅनल तर केवळ ४ टक्के मत पुरुष पॅनलच्या बाजूने गेली. पुरुषांच्या ५० टक्के मतांपैकी २९ टक्के मते महिला पॅनल तर २१ टक्के मते पुरुष पॅनलच्या पारड्यात पडली.

विजयाचा दिवस मेटीखेडा गावाच्या इतिहासातील अविस्मरणीय असाच होता. गावात आनंदाचे उधाण आले. लेखक त्या गावात दहा वर्षांपासून राहत होते. महिलांची विजयी मिरवणूक निघणार म्हणून, गावात घरोघरी सडा टाकला जातो. रांगोळ्या टाकल्या जातात. विजयी महिलांचे पाय धूतले गेले. त्यांना ओवाळले गेले. दलित आदिवासी विजय महिलांचे पाय सर्व भर्ण महिला धूत होत्या. शेतावर शेतमजूर म्हणून काम करणाऱ्या महिलेचे पाय तिचीच धूत होती. शेतमालक स्त्री धूत होती. तिला ओवाळीत होती. स्त्रियांचा हा उत्साह अद्भुत असाच होता.

सरपंच म्हणून मायाची निवड झाली. महिलांनी कामाचा धडाका सुरु केला. महिला पॅनलने प्रामुख्याने तीन गोष्टी करण्याचे आश्वासन दिले होते.

१) गावाच्या महिलेच्या डोक्यावर पाण्याचा हंडा राहणार नाही,

२) जंगलातून डोक्यावर चुलीत जाळण्यासाठी लाकडाची मोळी आणावी लागणार नाही,

३) उघड्यावर संडासला बसावे लागणार नाही.

आधीच्या ग्रामपंचायतीने दहा खाजगी नळ दिले होते. पाण्याची व्यवस्था करून महिला ग्रामपंचायतने त्यांची संख्या वर्षभरात १२० वर नेली.

जवळजवळतीनशे कुटुंबांना फायदा झाला. फारच कमी खर्चात नियोजनबद्ध पाणी पुरवऱ्याचे खूप कौतुक झाले. ब्रिटिश कौन्सिलची माणसे याच्या अभ्यासासाठी खास गावात येऊन गेली. त्यांनी सुद्धा महिला ग्रामपंचायतीची भरभरून तारीफ केली. पाण्याची समस्या सुटली तर डोक्यावरची मोळी आणि संडास बांधण्यात तेवढे यश मिळाले नाही. गोबरगेंस निर्मितीचे काम हाती घेतले. त्यामध्येही महिलांनी जागरूकता बाळगली. कोंडवाडा, समाजमंदिर, शाळा, पाण्याची नवीन टाकी, सार्वजनिक संडास बांधले. गोबरगेंसच्या स्कीममध्ये मनमानेल तसा कारभार केल्याने दोन ग्रामसेवकांना महिला ग्रामपंचायतीने निलंबित करून घरी पाठविले.

सरपंच आणि ग्रामसेवक दोघे संगनमत करून अपहार करू शकतात. खरेदीमध्ये खोट्या पावत्या दाखवून पैसा खाऊ शकतात. म्हणून सरपंच मायानेच ग्रामपंचायतीचा कारभार अधिक पारदर्शी व्हावा यासाठी गावातील लोकांचा सहभाग वाढविला परंतु हे ग्रामसेवकाला रुचले नाही. मायालाच पैसे खाण्याच्या आरोपाखाली कचाट्यात पकडले परंतु मायाने कुठलीही चूक न केल्याने शेवटी तिला त्या आरोपातून मुक्तता मिळाली.

महिलांसाठी संडास बांधण्याचे काम महिला ग्रामपंचायतीने अग्रक्रमाने हातात घेतले. संडास बांधले पण स्त्रियांनी ते वापरले नाहीत. उघड्यावर हातात घेतले. संडास बांधले पण स्त्रियांनी ते वापरले नाहीत. उघड्यावर जायची सवय असल्याने त्यांची ती सवय बदलता आली नाही. शासकीय योजनेतून घरोघरी संडास बांधायचे प्रयत्न करून पाहिले पण नोकरशाहीच्या असहकाराने तेही शक्य झाले नाही.

गोबरगेंस प्लॅट हातात घेतला तेव्हा लेखकाकडे गुरेढोरे नव्हती. त्यामुळे शेण गावात हिंडून गोळा करावे लागायचे. श्रीमंत कुटुंबात जन्म घेतलेली, मुंबई शहरात वाढलेली, केसांचा बॉबकट केलेली, ब्रिटिश कौन्सिलच्या सदस्याची

फाडफाड इंग्रजी बोलणारी सरपंच माया गावात डोक्यावर टोपलं घेऊन गोबर गँस प्लॅटसाठी शेणगोळा करायची. तेव्हा गाव आदर मिश्रित कौतुकाने तिच्याकडे बघत राहायचे. महाराष्ट्रात त्यावेळेस सात ग्रामपंचायती फक्त महिलांच्या होत्या पण त्या सर्व अविरोध निवडून आल्या होत्या. मेटीखेडामधली महिला ग्रामपंचायत महाराष्ट्रातील एकमेव ग्रामपंचायत होती. जी सरळ सरळ निवडणुकीच्या मैदानात उतरून प्रतिस्पर्धाचा पराभव करून निवडून आली होती.

त्यामुळे त्या काळात विविध वृत्तपत्रांचे प्रतिनिधी गावात येऊन गेले. देशविदेशाचे पत्रकार भेट देऊन गेले. दक्षिण आफ्रिकेचे शिष्टमंडळ अशिक्षित, अडाणी समजाल्या जाणाऱ्या गावाने पुरुषांच्या विरोधात महिलांना लोकांनी कसे निवडून दिले याचा अभ्यास करून गेले. बिजिंग येथील जागतिक महिला परिषदेमध्ये मेटीखेडा येथील महिला ग्रामपंचायतवर तयार केलेली फिल्म दाखविण्यात आली. मेटीखेडाचे नाव देश-विदेशात गेले.

गावाचा विकास साधण्यासाठी गावातील संपूर्ण महिला पॅनलने संघर्षाचा ठेकाच मेटीखेडा या गावात उचलला. पुरुषाच्या बेजबाबदार पणाला जबाबदारीचे लेबल त्यांनी लावले. सावकारी घराण्यातील पाटीलकी, सरपंचपदाची दावेदारी त्यांनी मोडून काढली. सामान्य लोकांच्या मनाचे राज्य मेटीखेडा या गावात निर्माण करण्याचे कार्य महिलांनी केले. म्हणून त्यांचे संघर्ष श्रेष्ठ दर्जाचे आणि नाव लौकिक करणारे आणि हितांचे होते असे आपल्याला म्हणता येईल.

कवि परिचय - इंदिरा नारायण संत (१९१४-२०००)

मराठी भावकवितेला एका आगळ्या वेगळ्या जीवनानुभूतीचे परिणाम देणाऱ्या इंदिरा संतांचा जन्म बिजापूर जिल्ह्यातील इंडी या गावी झाला. शिक्षण बी.ए., बी.टी.डी. व बी.एड. वास्तव्य : पुणे, मुंबई व वेळगांव येथे. व्यवसाय : १९४६ पासून बेळगावच्या मराठी ट्रेनिंग कॉलेजमध्ये शिक्षिका, १९५३ मध्ये याच कॉलेजमध्ये प्राचार्य म्हणून कार्यरत. 'सहवास', 'शेला', 'मेंदी', 'मृगजळ', 'रंगबावरी', 'बहुलया', 'मृणमयी', 'चित्कला', गर्भरेशीम, वंश कुसुम, गवतफुला, अंगतपंगत, मामाचा बंगला इत्यादी कवितासंग्रह प्रसिद्ध. याशिवाय 'श्यामली', 'कदली', 'चैतू', कथासंग्रह प्रसिद्ध. त्यांच्या 'गर्भरेशीम' या काव्यसंग्रहास साहित्य अकादमीचा पुरस्कार प्राप्त.

शिक्षकीपेक्षा स्वीकारलेल्या इंदिरा संतांनी लहान मुलांच्या कथा लिहून आपल्या लिखाणाला प्रारंभ केला. १९५० च्या दशकात त्यांनी स्त्रीवादी कविता लिहण्यावर आपले लक्ष केंद्रित केले. आई, पत्नी, मुलगी या नात्यातून भारतीय स्त्रीचे दिसणारे खडतर जीवन त्यांनी आपल्या कवितांमधून हक्कुवारपणे मांडले आहे. इंदिरा संत आणि त्यांचे नारायण संत या दोघांच्या कवितांचा एकत्रित असा संग्रह 'सहवास' या नावाने १९४० ला प्रसिद्ध झाला. दुर्देवाने ना. मा. संत याचे १९४६ साली निधन झाले. वेळीच सावर्जन या घटनेचा इंदिरा संत यांनी आपल्या कवितेवर परिणाम होऊ दिला नाही. विशुद्ध रूपातील इंदिरा संत यांनी कविता टीकाकास तसेच काव्य रसिकांनी उचलून धरली. आजमितीस इंदिरा संत यांची सुमारे पंचवीस पुस्तके प्रसिद्ध झाली आहेत.

इंदिराबाईंचे काव्य म्हणजे त्यांच्या व्यक्तिगत भावजीवनाचा आलेख होय. त्याच्या भावजीवनात प्रीती इतकेच निसर्गालाही स्थान आहे. त्यांची निसर्गदृष्टी सूक्ष्म असल्यामुळे निसर्गाचे सूक्ष्मातिसूक्ष्म बारकावे त्यांच्या मनाने टिपलेले आहेत. प्रस्तुत 'हि निळी पांढरी' या कवितेत शरदातील रम्य दुपारचे सुरेख चित्रण केलेले आहे.

कविता - ही निळी पांढरी

.इंदिरा संत

इंदिरा संत यांनी शरद कृतुतील दुपारचे वर्णन रेखाटले आहे. ते म्हणतात,
ही निळीपांढरी शारदांतील दुपारः
तापत्या दुधापरि ऊन हिचे हळुवार ;
दाटली साय कि स्निग्ध शुभ्र आकाशी
फिरतात ताशा या शुभ्र ढगांच्या राशी.

शरद कृतुतील दुपार कवयित्रीला जणू निळी पांढरी वाटते. या दुपारचे उन्ह जणू
तापलेल्या दुधाप्रमाणे हळुवार वाटते. शुभ्र आकाशात साय दाटून यावी अशी स्निग्धिता आकाशात
आसते. आकाशात पांढरे ढग दाटून येतात. ते जणू ढगांच्या राशीप्रमाणे आसतात.

त्या ऊन दुधाचे घुटके घेत खुशाल
सुस्तीत लोळतो खाली हिरवा माळ ;
अन बसल्या तेथे गायी करित रवंथ
वारीत शेपल्या, कोटी भारती संथ .

शरद कृतुतील या दुपारचे उन्ह जणू दुधाचे घुटके घेत हिरवा माळ सुस्तीत लोळत असतो.
त्या माळरानावर गायी रवंथ करत बसल्या आहेत तर काही गायी शेपट्या हलवीत संथपणे चरत
आहेत.

साचलंय तळ्यांचे पाणी लाल गढूळ;
उमटले त्यामध्ये दुपारचे आभाळ
ती झाडे उलटी : धुंद हलेना पान :
नजिकच्या पुलाची उलटी भव्य कमान .

परिसरातल्या तळ्याचे पाणी लालसर गढूळ झाले आहे. त्या पाण्यावर दुपारचे आभाळ^{उमटले} आहे. त्या पाण्यात बाजूच्या झाडांचे प्रतिबिंब उमटले आहे. झाडे उलटी दिसू लागतात.
झाडांचे पंत हालत नव्हते. जवळच्या पुलाची भव्य कमान त्या पाण्यात उलटी दिसू लागते.

लावून समाधी बसल्या त्याच तळ्यांत
 जलविहार करण्या म्हशी किती धुंदीत ;
 कुणि परीट तेथे काळ्या दगडावरती
 धुतसे: शब्द तो धुंद कोंदला भवती .

त्या तळ्यात म्हशी समाधी लावून बसल्या आहेत. काही म्हशी धुंदीत जलविहार करीत आहेत. तेथेच कुणी परीट काळ्या दगडावर कपडे धूत आहे. कपडे धुण्याचा आवाज अवतीओवती येतो आहे.

दोरीवर हाले कपड्यांची तो ओळ :
 तरळते संथ तो बगळ्यांची का माळ ?
 जवळीच लोळती कुणी गुराखी पोरे ,
 कुणी पतंग सोझून खेचीत होती दोरे .

कपडे धुतल्यानंतर तो परीट कपडे दोरीवर वाळत टाकतो. कपड्यांची ओळ दोरीवर हालत आहे. ते कपडे पाहून संथ तरळणाऱ्या बगळ्यांची माळच वाटते. जवळच गुराखी पोरे लोळत पडलेली आहे. कुणी पतंग सोझून दोर खेचत आहेत.

कां अशी विलक्षण इथे पसरली धुंदी ?
 का प्रसन्नता हि सुंदपणे आनंदी ?
 का गोड जाई हे पसरे धरणीवरती?
 रेंगाळत कां हे सौख्य विलक्षण भवती?

अशा या दुपारच्या वेळी तिथे विलक्षण धुंदी पसरली आहे. तिथे प्रसन्नता, सुंदरता आणि आनंद पसरला आहे. जड धरती वरती गोडी पसरली आहे. जडत्व, मंदपणा पसरला आहे. विलक्षण सुख टळ्याच्याओवती रेंगाळत आहे. दिवस भरलेल्या गरोदर स्त्रीसारखी हळुवार पावलाने चालत असलेली हि रम्य दुपार आहे असे कवि यत्रीला वाटते.

दिस भरलेली हि काय तरी गर्भार
 टाकीत पावले चाले रम्य दुपार !

शरद ऋतुतील ही दुपार दिवस भरलेल्या गरोदर स्त्रीसारखी हळुवार पावलाने चालत आहे, असे कवियत्रीला वाटते. अशाप्रमाणे इंदिरा संतांनी शरद ऋतुतील या दुपारचे वर्णन केलेले आहे.

कवितेचा सारांश

- १) शरद ऋतुतील दुपार कवयित्रीला जणू निळी पांढरी वाटते. या दुपारचे उन्ह जणू तापलेल्या दुधाप्रमाणे हळुवार वाटते. शुभ आकाशात साय दाढून यावी अशी स्निग्धता आकाशात भासते. आकाशात पांढरे ढग दाढून येतात. ते जणू ढगांच्या राशीप्रमाणे भासतात.
- २) शरद ऋतुतील या दुपारचे उन्ह जणू दुधाचे घुटके घेत हिरवा माळ सुस्तीत लोळत असतो. त्या माळरानावर गायी रवंथ करत बसल्या आहेत तर काही गायी शेपट्या हलवीत संथपणे चरत आहेत.
- ३) परिसरातल्या तळ्याचे पाणी लालसर गळूळ झाले आहे. त्या पाण्यावर दुपारचे आभाळ उमटले आहे. त्या पाण्यात बाजूच्या झाडांचे प्रतिबिंब उमटले आहे. झाडे उलटी दिसू लागतात. झाडांचे पंत हालत नव्हते. जवळच्या पुलाची भव्य कमान त्या पाण्यात उलटी दिसू लागते.
- ४) त्या तळ्यात म्हशी समाधी लावून बसल्या आहेत. काही म्हशी धुंदीत जलविहार करीत आहेत. तेथेच कुणी परीट काळ्या दगडावर कपडे धूत आहे. कपडे धुण्याचा आवाज अवतीभोवती येतो आहे.
- ५) कपडे धुतल्यानंतर तो परीट कपडे दोरीवर वाळत टाकतो. कपड्यांची ओळ दोरीवर हालत आहे. ते कपडे पाहून संथ तरळणाऱ्या बगळ्यांची माळच वाटते. जवळच गुराखी पोरे लोळत पडलेली आहे. कुणी पतंग सोडून दोर खेचत आहेत.
- ६) अशा या दुपारच्या वेळी तिथे विलक्षण धुंदी पसरली आहे. तिथे प्रसन्नता, सुंदरता आणि आनंद पसरला आहे. जड धरती वरती गोडी पसरली आहे. जडत्व, मंदपणा पसरला आहे. विलक्षण सुख टळ्याच्याभोवती रेंगाळत आहे. दिवस भरलेल्या गरोदर स्त्रीसारखी हळुवार पावलाने चालत असलेली हि रम्य दुपार आहे असे कवि यत्रीला वाटते.

परिचय : माणिक सीताराम गोडघाटे (१९३७-२०१२)

जीवन-मृत्यूचा शोध घेणारा नवकवी आणि ललित लेखक. 'युगवाणी', 'संदर्भ' या वाङ्मयीन नियतकालिकांचे यशस्वी संपादक म्हणून लौकिक मिळविला. 'संध्याकाळच्या कविता', 'चंद्रमाधवीचे प्रदेश', 'राजपुत्र आणि डार्लिंग' हे काव्यसंग्रह; 'चर्चबेल' आणि 'मितवा' हे ललितलेखसंग्रह ही त्यांची ग्रंथसंपदा.

त्यांनी साहित्य अकादमी, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ व विश्वकोशनिर्मिती मंडळाचे सदस्य म्हणून मोलाची कामगिरी केली. 'राजपुत्र आणि डार्लिंग'ला उत्कृष्ट निर्मितीचा तर 'मितवा' ला १९८९ चा दमाणी पुरस्कार मिळाला. त्यांच्या 'वान्याने हलते रान' या पुस्तकाला २०११ चा साहित्य अकादमीचा पुरस्कार मिळाला. त्यांच्या इतर ग्रंथांना महाराष्ट्र शासनाने पुरस्कार देऊन गौरविले आहे.

ग्रेस यांची कविता ही स्वप्रस्थ अवस्थेतील कविता आहे. त्यांच्या कवितेत सुरुवातीला सायंकालीन गूढ भावार्त मनःस्थितीचा व्याकूळ सूर लागला आहे. येथील प्रतिमासृष्टी लोकजीवनातून, भारतीय सांस्कृतिक संचितातून साकार झाली आहे. वेदनास्वीकारातील आत्मसंपन्नता येथे दिसते. ग्रेस यांची बहुतांश कविता आई आणि अंगाई यांच्या अप्राप्तीने उडालेला दुःखाचा भडका जागोजाग व्यक्त करते. संदिग्धता हा महत्वाचा सौंदर्यवादी कवितेचा विशेष ग्रेसच्या कवितेत परिपूर्णत्वाने दिसतो.

'पाऊस' या कवितेतून कवी मनातील भाव-भावनांचे तरंग सहजच उलगडत जातात.

"पाऊस कधीचा पडतो
झाडांची हलती पाने
हलकेच जाग मज आली
दुःखाच्या मंद सुराने"

कधीपासूनच पाऊस पडतो आहे आणि त्या पावसामुळे झाडांची पाने हलत आहेत. त्यामुळे पानांचा असा आवाज येत आहे आणि अशा या वातावरणात एक स्त्री विरहाच्या दुःखाने तळमळत आहेत. तिला अशा वातावरणात झाप लागली होती. परंतु दुःखाच्या मंद सुराने तिला हलकीच जाग आली आहे.

"डोऱ्यांत उतरले पाणी
पाण्यावर डोळे फिरती
रक्ताचा उडला पारा.....
या नितळ उतरणीवरती."

अशावेळी त्या स्त्रीच्या डोऱ्यात पाणी आले आहे. ती ओलावलेल्या व पाणावलेल्या डोऱ्यांनी उदास होऊन पाहत आहे. तिच्या या स्थितीमुळे तिचा पारा वाढला आहे. तिला राग आलेला आहे, त बैतागली आहे. पण ती आपल्या भावना मोकऱ्या करीत नाही. तिने आपल्या भावना व्यक्त केल्या नाहीत, मात्र संतापाने ती वैतापूर गेली आहे. कारण या स्त्रीचे संपूर्ण जीवनच दुःखमय झाले आहे.

“पेटून कशी उजळेना
 ही शुभ्र फुलांची ज्वाला
 तान्यांच्या प्रहरापाशी
 पाऊस असा कोसळला.”

अशा या स्त्रींच्या मनातील भावनिक संघर्ष व्यक्त करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तिच्या मनातील भावना पेटल्या आहेत, पण त्याचा ती काहीच देखावा न करता नियंत्रित ठेवण्याचा प्रयत्न करत आहे. तरी मावळायला जाण्याच्या वेळी पाऊस हा कोसळत आहे. त्यामुळे या स्त्रीच्या दुःखाच्या तिव्रतेत जणू काही भरच टाकत आहे. त्यामुळे हे चातावरणही तिच्या दुःखात भर घालत आहेत.

“संदिग्ध घरांच्या ओळी
 आकाश ढवळतो वारा
 माझ्याच किनान्यावरती
 लाटांचा आज पहारा.”

अशाप्रकारे स्त्रीच्या मनात फक्त दुःखाचे वास्तव्यच शिल्लक आहे. तिच्या मनात संदिग्धताच शिल्लक आहे. घरांच्या गोळीतून ज्याप्रमाणे वारा वाहताना बेभान स्वरूपात वाहतो आणि संपूर्ण आकाश ढवळून काढत असतो. त्याचप्रमाणे संपूर्ण मन डवळून निघत आहे. मात्र सागरासारख्या जीवनात उचंबळून येणा-या लाटा तिच्यावर सक्त पहारा ठेवून आहेत, तिच्या एकाकीपणाच्या भावना उफाळून येत आहेत. मात्र ही भावना तिला कुणाजवळ व्यक्त करता येत नाही. तिच्या दुःखाला ती वाट करून देऊ शकत नाही.

याप्रमाणे निसर्गाच्या प्रतिमानातून व्यक्त झालेले स्त्रीचे दुःख भावनिक पातळीवर येऊन पोहचते. यातून एका स्त्रीच्या मनाच्या वेदना स्पष्ट केल्या आहेत. आणि त्या वेदनेमुळे तिच्यात होणारा भावनिक संघर्ष हा या कवितेत कवींनी व्यक्त करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

प्रेम

- कृवी - नामदेव ढसाळ

कृवी परिचय :

जन्म नाव : नामदेव लक्ष्मण ढसाळ (1949–2014)

जन्म : 15 फरवरी 1949 पुणे जिल्हा (महाराष्ट्र)

मृत्यू : जनवरी 15, 2014

मृत्यूचे स्थान : बॉम्बे हॉस्पीटल (मुंबई)

साहित्य प्रकार : कविता

पुरस्कार : महाराष्ट्र राज्य पुरस्कार (गोलपीठ) 1972 सेव्हिएत भूमि नेहरू पुरस्कार –
1975 – 1976, केशव पुरस्कार 1983

बुध्द रोहिदास विचार गौरव – आई. एस. 2009

अमेरिकन ब्लॅक पॅथर चळवळीच्या धरती वर पर त्यांनी दलित पॅथर हि सशस्त्र संघटना 1972 मध्ये सुरु केली. नामदेव ढसाळ हे संघटनेचे सक्रीय कार्यकर्ता होते. वर्ण विषमते बरोबरच वर्ग विषमतेच्या तीव्र संघ जाणिवेचे त्यांचा विचार व्यूह व्यापला आहे. 1967–1968 पासून त्यांनी काव्य लेखनास सुरुवात केली. 1972 साली प्रसिद्ध झालेल्या त्यांच्या 'गोलपिठा' या संग्रहाने महाराष्ट्रात वादळ निर्माण केले. त्यांना मूर्ख म्हाताराने डोंगर हलविले. "प्रियदर्शिनीच्या" इतिहासातील अपरिहार्य पात्र 'तुही यता कची 'खेळ', 'गांडू बगीचा', 'या सत्तेत जीव रमत नाही' इत्यादि कविता संग्रह प्रसिद्ध झाले. याशिवाय 'हाडकी हाडवळा', 'निगेटिव स्पेस' या कादंब-न्या व 'आंबेडकरी चळवळ' 'सोशॉलिस्ट आणि कम्युनिस्ट', 'बुध्द धर्म काही शेष प्रश्न' इत्यादी साहित्य संपदा प्रकाशित, पदमश्री पुरस्कार, साहित्य जीवनगौरव पुरस्कार अशा अनेक पुरस्कारांचे मानकरी.

नामदेव ढसाळांची कविता अत्युग्र, रोखठोक, क्रांतिप्रवण आणि भविष्याचा विचार करणारी आहे. कधीकधी ही कविता प्रचारकी होते. त्यांच्या कवितेमागे बुध्दतत्वज्ञानाचे बळ, मार्क्सचे सामर्थ्य व फुले आणि आंबेडकरांच्या जीवनप्रेरणेचे अधिष्ठान आहे.

प्रस्तुत कवितेतून माणूसपण विसरत चाललेल्या माणसांच्या या जगात पीडितांना न्याय नाही ही कवीमनाची खंत व्यक्त झाली आहे.

कविता भावार्थ

प्रेमच सोडून जातं अशी आपली जागा

चंद्राच्या तळ्यात पोहतो कासावीस मासा

तू सांग अश्रुंना मौनव्रत सोडायला :

युगानुयुगं किती करत बसायची दुःखाची मशागत ?

या निष्पाप पोरांच्या हाती

किती ठेवायची स्वप्नं चवली पावली सारखी ?

सहज सापडावीत खनिजं

तशा या आया

सारवायला हव्यात त्यांच्या अंतरंगाच्या भिंती

तहानेला फुटणारा पान्हा

कवि नामदेव म्हणतात की, ईश्वराने माणूस नावाच्या बुध्दीमान प्राणी निर्माण केला आहे. राग लोभ प्रेम दुवेष इत्यादी. भावना त्यांच्या ठिकाणी आहेत. माणसाच्या ठिकाणीच प्रेम वास करीत असते. त्याचा उपयोग तो करित असतो. पण या प्रेमाणेच आता आपली जागा सोडून दिली आहे. म्हणजे माणसामध्ये आता प्रेमच राहिले नाही, पाण्यात जिवंत राहणारा मासा दिली आहे. म्हणून जी पीडित, दुःखी, दरिद्रय, गरिब माणसे आहेत. त्यांच्या बदल या पोटभर खाणाच्या माणसांना प्रेमच वाटत नाही, कवि पीडितांना म्हणतात तू तुझ्या अमुना मौनव्रत सोडायला सांग, तुझे अभु तेगिलून टाकू नकोस ते निष्पाप मुले आहेत. त्यांनी स्वप्ने तरी कोणती उच्च आहेत, ती चावलीपावली नाही, तर त्या चावली. पावलीसाठी (4 आगे अर्धा आणा) साठी केवळ सवार सहजय खनिजे सापडावीन लोकना मग त्यां त्वेशाचं जीवन तुशा या आल्या आहेत त्यांची अंतकरण ही नुसती खडबळीत आहेत. त्यांच्या अंत-गरिव फरणाच्या भिंती ही मायेच्या प्रेमाच्या ओला याने सारवण्यची गरज आहे. परिस्थितीमुळे त्यांनाही फणभर बनावे लागते. त्या आपल्या ने की मुलावर गरजेपेक्षा अधिक प्रेम करू शकते नाही किंवद्दुना त्यांच्या तहानलेल्या अंतकरणा ला प्रेमाचा पाझर फुटत नाही.

हा नग्नपणा किती जाहीर करत बसायचा ?

या रक्तातल्या वादळाला संसर्ग नको महारोगाचा

ऐरणीवर पडताहेत घाव

खुलू लागलं आहे हियाचं रूपडं

एक तीक्ष्ण पातं सरकत आहे वरती

एका कुमारी वेदनेचा होतो आहे स्फोट

मावळीला आले आहेत भेदभाव

गरिबी श्रीमंत सुखी-दुखी, जल्दी नी यांचे भेदभाव न किलोक अवलोकनातून आले दिले. असा मारवटीला जाके लागले आहेत. हे भेदभाव जे किलोक तपीवाही खुले दिले ते अवलोकनाची दुःख येत आहे.

मुख्य बासीचे रवर पेटवताहेत यादण
या निळाचा विघायतीवर तू होती आहेतमा माझा
मुहा पेड्याबाबांड्याच्या दाकीची नि भाकीची
तू होती आहेत सोय

प्रमुख सोहळन जात असी आपली जागा

चंद्राच्या तळव्यात पोहतो कासाकीस मारा

वंद्राच्या तळ्यात पोहती काशावासे गारा
कवी नामदेव ढसाळ म्हणतात की, अस्य वासीचे सर वांदण पेटवताहेत यामुळे वी वांदणे
अधिक खुलून प्रकाशमान दिसत आहे. या निळचा आकाशाच्या विधानयनीवर सुखासीन
ऐश्वर्याच्या पाश्वर्कम्भूमीवर दुगियेच्या हि दुखी दरिद्री माणसे स्थृत्यणे दिसू लागली आहेत.
ऐश्वर्याच्या पाश्वर्कम्भूमीवर दुगियेच्या हि दुखी दरिद्री माणसे स्थृत्यणे दिसू लागली आहेत.
योग्याच्या हृदयात प्रेमाचा पाझार नाहिए तुम्हाला तुमच्या दारुची आणि भाफारीचीब फक्त
योग्याच्या हृदयात प्रेमाचा पाझार नाहिए तुम्हाला तुमच्या नशीबी मात्र लीच मीठ भाकरी पोटासाठी आले अन
योग्य सोय केलेली दिसून येते. तुमच्या नशीबी मात्र लीच मीठ भाकरी पोटासाठी आले अन
आपले श्रम आणि दुख विसरण्यासाठी लू दारुची योग्य सोय. त्यांना न्याय दिला जात
गाही. उलट त्याच्यावर अन्यायच होताना दिसतात. प्रेमाने आपली जागा सोडली आहे. व प्रेम
पायाच नाही, म्हणून कवीचा जीव वंद्राच्या तळ्यात पोहणाच्या माशाप्रमाणे तडफडती आहे.

टाहरा

कवीः— दशरथ पांडुरंग मडावी

कवितेचा परिचय :-

कवी दशरथ पांडुरंग मडावी यांचा जन्म 1959 मध्य तुडरा, ता. वणी, जि. यवतमाळ येथे झाला. ते व्यवसायाने ते शिक्षक असून आदिवारी व आदिवासेतर समाजाच्या सामाजिक साहित्यिक व सांस्कृतिक चळवळीमध्ये त्यांचे मोलांचे योगदान आहे. आदिवारी समाज बांधवांच्या सर्वांगीण विकासासाठी यवतमाळ येथे 'आदिवारी स्वायत्त परिषद' आयोजित करून घटनेतील कलमावर यांनी प्रथमत: सर्वकष चर्चा घडवून आणली. त्याच प्रमाणे महाराष्ट्रात आदिवारी स्वायत्त परिषद स्थापन करून आदिवारी समाजाच्या शोषण मुक्तीसाठी प्रयत्न सुरु केले. अनेक परिषद सामाजिक कार्यात त्यांचा सक्रिय सहभाग आहे.

त्यांच्या कार्यकर्तृत्वा बदल त्यांना डॉ. आंबेडकर फेलोशिप, महात्मा जोतिराव फुले समाजसेवक पुरस्कार विरांगणा राणी दुर्गावती मडावी पुरस्कार प्राप्त झाले आहेत. टाहरा, लऐ उजेडाचे इ. कविता संग्रह, महानायक बिरसा, थ्री नॉट (नाटक), संवाद एका मातीशी जगायचे मला माझेही (एकाकिका) इ. साहित्य प्रसिद्ध. प्रस्तुत कवितेत कवी दशरथ पांडुरंग मडावी 'टाहरा' या शब्दाचा अटी समजावून सांगतात की 'टाहरा' हा एका पक्ष्याने तयार केला नसून एका पुढाऱ्या व्यक्तिने तयार केला आहे. तो तयार करण्यान्या पुढाण्यालाच सुतार पक्ष्याचे उदाहरण देऊन 'टाहरा' ही कविता या भागात घेण्यात आलेली आहे. 'टाहरा' म्हणजे एका सुतार पक्ष्याने स्वतःच्या चोचीने कोरून कोरून मेहनतीने झाडाला छिद्र पाढून ढोलाची खोळ तयार केलेली आहे. तसेच आदिवारी समाज बांधवानी सुध्दा कष्टाने व मेहनतीने ढोलाची खोळ तयार केली म्हणून यालाच 'टाहरा' असे म्हणतात. तसेच 'टाहरा' या कवितेत आदिवारी समाजाला योग्य पुढाण्याची गरज असल्याची भावना दशरथ पांडुरंग मडावी यांनी कवितेच्या भावार्थ यातू कवितेचा आशय व्यक्त केलेला आहे.

कविताचा भावार्थ :-

सुतार पक्षाच्या तीक्ष्ण चीचीने कोरावी तशी.....

कोरून कोरून ढोलाची खोळ तयार केली

पडक्या घराची कुड लिपावी तशी .....

चिकणमातीने फटी बुजवल्या.....

पाण्यात भिजवलं, उन्हात वाळवलं

ऊन वान्याचा मारा खात खात

ढोलाची खोळ तयार झाली .....

कवी दशरथ मडावी म्हणतात की, आदिवारी जीवन, जाणिवांचा वेध घेणारे कवी दशरथ मडावी यांनी आपल्या 'टाहरा' या कवितेत आदिवारी समाजाला योग्य पुढान्या गरज असल्याची भावना व्यक्त केली आहे. सुतार पक्षी ज्याप्रमाणे स्वतःच्या चीवीन कोरुन कोरुन मेहनतीने झाडाला छिद्र पाडतो तशीच आदिवारी समाज बांधवांनी अतिशय कष्टाने मेहनतीने कोरुन कोरुन ढोलाची खोळ तयार केली आहे. पडक्या घराच्या भिंतीला पडलेल्या चिरा, भिंतीच्या निघालेल्या खपल्या बुजविण्यासाठी जे मातीने लिपावे लागते. चिकणमातीने फटी बुजवाव्या लागतात व कष्ट करून घराला घर पण आणावे लागले तसेच पाण्यात भिजवून उन्हात वाळवून उन वान्यांचा त्रास सहन करित करित ढोलाची खोळ तयार केली.

बकऱ्याचं चामड चुन्यात भिजवलं

केस काढून मर्स्त कमावलं

ताण ..... ताणून पुडं बनवली

वागाचा दोर, लावून जोर

दोन्ही पुडं कसून घेतली

कसून कसून बांधून घेतली

राळात तेल चिंथ्याची राख

वगन करून पुडाला माख

आज ढोल .....

कवी दशरथ मडावी म्हणतात की, बकऱ्याचा चमडा चुन्यात भिजवला त्यावरचे केस काढून टाकून कातडे कमावले. त्यानंतर कातड्याला ताणून ताणून त्याची पुडं बनवली. तागाचे दोर लावून दोन्ही पुडं कसून घेतली आणि कसून कसून बांधून घेतली. राळात तेल आणि चिध्यांची राख घालून त्याचे वगण तयार केले व पुडाला माखलं आणि ढोल तयार केला. हा ढोल मोठ्या कष्टाने मेहनतीने तयार केला आहे.

दोरान कसून

वगनानं माखून

तुराल्यानं शेकून

तयार आहे ..... एका टाहण्याच्या शोधात .....

एक टाहरा पाहिजे

न कुजणान्या खैराचा, मजबूत दणकट पेराचा.....

पूर्ण ताकदीने वाजवणारा आसंमत जागवणारा .....

ढोलाच्या एका थापेवर.....

हजारे माणसं उभी घेतांना पाहिली आहेत

आणि पहिली आहेत .....

कवी दशरथ मडावी म्हणतात की, आज ढोल दोरीने कसून वंगनाने माखून आणि तुराच्याचा जाळ करून त्यावर शेकून तो तयार आहे. आता तो चांगला टणटण वाजेल पण त्यासाठी एक "टाहसा" पाहिजे. नायक पुढारी हवा आहे. कवी म्हणतो हा पुढारी खैराच्या लाकडा प्रमाणे अनेक काळ पर्यंत टिकून राहणारा मजबूत व द्रणकट हाडामासाचा असला पाहिजे. पूर्ण ताकदीने हा या सर्व समाजातील लोकांनी तयार केलेला ढोल वाजवणारा पाहिजे. ज्याच्या योगे त्या ढोलाच्या वाजलेल्या आवाजाने सगळा आदिवासी समाज जागा झाला पाहिजे. या पुढाच्या ढोल वाजवण्याने सारा आदिवासींचा आसमंत दणाणून निघाला पाहिजे. सर्वांनी एकत्र येऊन एकजुटीने आपल्या समाजाची प्रगती करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. यांना प्रेरणा देणारा, ताकद देणारा पुढारी याची आज नितांत गरज आहे. कवी म्हणतात ढोलाच्या एका थापेवरही हजारे माणसे उभी होताना पाहिली आहेत. तशीच ढेमशाच्या तालावर ताल धरून नाचताना सुध्दा पाहिली आहेत व सारा समाज जसा उत्सवप्रसंगी नाच गाणे करून आनंद लुटतो तसेच वेळ प्रसंगी कष्टाने व ताकदीने अन्याय विरुद्ध लढा देण्यास तयार आहे.

ढेमशाच्या तालावर थिरकतांना सुध्दा.....

फक्त टाहण्याला कळले पाहिजे.....

तांडवाची आज, आणि गुलामीचा नाच

स्वातंत्र्याची दंडार आणि गुलामीला रेला

परंपरेच्या बेड्या आणि आकाशीचा झूला

टाहण्यानं करायची आहे .....

तालाची निवड .....

ढोल तयार आहे

एका टाहण्याच्या शोधात.....

कवी दशरथ मडावी म्हणतात की, ढेमशाच्या तालावर ताल धरून नाचताना सुध्दा पाहिली आहेत. हा सारा समाज जसा उत्सवप्रसंगी नाचगाणे करून आनंद लुटतो. तसेच वेळ प्रसंगी कष्टाने व ताकदीने अन्यायाविरुद्ध लढा देण्यास तयार आहे. त्याला फक्त एका दणकर निर्भड पुढाच्याची गरज आहे. त्याने त्या सुजाण पुढाच्याने दाखवलेल्या मार्गावरून ते जाण्यास तयार आहेत. ते फक्त आता कळत्या पुढाच्याची वाट पाहत आहेत कारण आपला समाज सुधारण्यासाठी नवकी कोणत्या गोष्टींची गरज आहे ते त्यांना माहीत नाही म्हणून सर्वांना एका छत्राखाली जमवणारा दणकर शक्तीमान पुढारी या आदिवासी समाजास हवा आहे. कवी म्हणतो फक्त त्या टाहण्याला पुढाच्याला काही गोष्टी समजल्या पाहिजेत. शंकराने तांडव नृत्य करून कशी पृथ्वी दणाणून टाकली होती? गुलामांना कसे वरिष्ठांचा गोलावर नाचावे लागत होते? स्वातंत्र्यासाठी दंडेशाहीही कशी वापरावी लागते? परंपरेने

काही समाजात्या पायात कशा बेळवा ठोकल्या आहेत ? या सान्या गोष्टीना सामोरे जात खालेत्यरुपी मुक्त आरशात हिंदूल्यावर बसून करे झुलता येते या सान्या गोष्टीची जाणीव त्या पुढान्याला असली पाहिजे. या टाहन्याला सगळे कळले पाहिजे. आपल्या समाजाची घटणी करण्यासाठी कोण कोणत्या मार्गाचा अवलंब करावा ? केव्हा कोणते शस्त्र वापरावे ? झूराळे आपल्याला पुढे पडता येईल. आपला विकास. आपली प्रगती होईल या सान्या गोष्टीचे ज्ञान त्याला असले पाहिजे. असा सुजाण समजूतदार व कणखर पुढारी या समाजास हवा आहे.

पुढान्याने या ढोलावरीले फक्त तालाची निवड करावयाची आहे. या अशिक्षित कशासलेत्या समाजाने मोठ्या कष्टाने परिश्रम घेऊन ढोल तयार केला आहे. या पुढान्याला त्या ढोलावर थाप कशी मारायची हे कळले पाहिजे. त्याने दिलेत्या थापे सरशी सगळा समाज त्याच्या पाठीशी उभाच आहे. तो आपल्या प्रगतीसाठी प्राणाचीही पर्वा करणार नाही. कारण आजवर आप्रगत व अशिक्षितपणात किती कष्ट व यातना सहन कराव्या लागल्या हे त्यांना माहिती आहे. हा संपूर्ण आदिवासी समाज आत फक्त शिक्षित, समजदार व दणकट पुढान्याच्या टाहण्याच्या शोधात आहे.

कवी दशरथ मडावी यांनी अत्यंत मोजक्या शब्दात योग्य ते दृष्टांत देऊन आदिवासी समाजाची व्यथा, दशा तर मांडलीच आहे व त्याचप्रमाणे हा समाज आज आपल्यात सुधारणा करवून घेऊन सर्व सामान्य माणसाप्रमाणे जगण्यास उत्सुक असल्याचेही सूचित केले आहे. त्यासाठी या आदिवासी समाजास निश्चित मार्ग दाखविणारा पुढारी हवा आहे. या पुढान्याच्या शोधात ते आहेत व तो सांगेल ते करण्यास ते सज्ज आहेत. ते प्रतिज्ञा करताहेत योग्य पुढान्याची. अत्यल्प शब्दात मोठा आशय व्यक्त करण्यात कवी व कवितेचे धरा आहे.

ग्रंथपरीक्षण

प्रा. सुजाता शेणर्झ

एकविसावे शतक हे विज्ञान तंत्रज्ञानाचे शतक म्हणून ओळखले जात आहे. या शतकातील पहिले शतक संपले –ज्याच्यावर तंत्रज्ञानाचा पगडा मोठा होता आणि आजही आहे. इंटरनेटच्या माध्यमातून कोणतीही माहिती क्षणार्धात उपलब्ध होत असताना पुस्तके वाचली जातात का? लोकांना पुस्तके विकत घेऊन वाचायला वेळ आहे का? ग्रंथालयात नवीन पुस्तके उपलब्ध करून दिली जातात का? असे अनेक प्रश्न मनात येतात. एकविसाव्या शतकातील नवीन जीवनशैली स्वीकारूनही पुस्तके वाचण्याकडे, विकत घेऊन वाचण्याकडे लोकांचा कल आहे.

आजही पु. ल. देशपांडे, रणजित देसाई, शिवाजी सावंत, शंकर पाटील ते अलीकडच्या काळातील अच्युत गोडबोले, कविता महाजन, विश्वास पाटील, आशा बगे, मिलिंद बोकील, अनंत सामंत यांच्या पुस्तकांच्या आवृत्यावर आवृत्या निघत आहेत. डॉ. रा. चिं. ढेरे, प्रा. रा. ग. जाधव, डॉ. विजया राजाध्यक्ष यांच्या सारख्यांचे वैचारिक संशोधनात्मक लेखन समजून घेण्यातही अभ्यासकांना रस आहे.

ग्रंथपरीक्षणाची पहिली पायरी ‘ग्रंथवाचन’ :—

परीक्षण या शब्दाचा शब्दकोशातील अर्थ ‘चिकित्सा’, ‘मूल्यमापन’ तर परीक्षक याचा अर्थ ‘तपासणी करणारा’, ‘परीक्षा घेणारा’. असा आहे. ग्रंथपरीक्षण म्हणजे ग्रंथाचे चिकित्सक पद्धतीने मूल्यमापन करून त्यातील घटकांचे विश्लेषण रसिक व अभ्यासकांपर्यंत वस्तुनिष्ठपणे पोहोचविणे.

ग्रंथपरीक्षणाची पहिली पायरी अर्थातच ग्रंथाचे वाचन ही आहे. वाचन झाले की तसेच लिहुया असे होत नसते. वाचणाऱ्याला त्याचे ग्रंथपरीक्षण करायचे असल्याने त्याचे वाचन डोळस वाचन या प्रकारचे असायला हवे. पुस्तक हातात घेतल्यानंतर खरं तर आपली पंचेद्रिय खुलायला सुरुवात होते. मुखपृष्ठ, त्यावरील चित्र, चित्रातील रंगसंगती आणि पुस्तकाच्या नावाशी त्याचा जोडलेला संबंध, नव्या कोन्या पुस्तकाचा येत असलेला गंध, पानांचा पोत, दर्शविणारा स्पर्श, शब्दानाही काही सांगायचे असते. या उकितचा प्रत्यय देणारा आवाज, चवीचवीन आस्वाद घेण्याची वृत्ती या सर्वातून ग्रंथपरीक्षक पुस्तकातील विषयाच्या पोटात शिरत असतो. ग्रंथाचे वाचन झाल्यानंतर तो विषय मनात घोळला पाहिजे. त्यावर मनन, चिंतन झाले म्हणजे अर्थाचे अनेक पदर उलगडत जातात. परीक्षकाला आकलन झालेली अर्थाची संगती आणि लेखकाने पाडलेला आशय याचा अन्वयार्थ जुळणे आवश्यक असते.

ज्या पुस्तकाचे परीक्षण करायचे आहे ते पुस्तक हाती घेतल्यानंतर सर्वप्रथम दिसते ते मुखपृष्ठ, मुखपृष्ठही आतील आशयाबद्दल बरेच काही सांगून जात असते. उदा. कवी नारायण सुर्वे यांचा पहिला कवितासंग्रह ‘ऐसा गा मी ब्रह्म!’ याच्या मुखपृष्ठावर कामगाराचा

चेहरा आहे. 'झोंबी' या आनंद यादव यांच्या आत्मचरित्रात्मक कादंबरीच्या मुखपृष्ठावर मध्यगती एक बारीक दिवा आणि दोन—तीन पुस्तके ठेवली आहेत. ही मुखपृष्ठेही बोलकी असतात. त्याचा अर्थ परीक्षकाने समजून घ्यायला हवा व द्यायलाही हवा.

'वाचन' करताना विचारात घ्यावयाचे घटक :—

साहित्य प्रकार :— ज्या पुस्तकाच परीक्षण करायचे त्याचा साहित्यप्रकार कोणता ते कळायला हवे. कारण साहित्यप्रकारानुसार विश्लेषणाचे घटक बदलत जातात. कथेला अनेक केंद्रविन्दू नसतात तर नाटक ही रंगमंचीय कला असल्याने त्याचे निकष खून वेगळे असतात. ललित लेखनात अनेक साहित्यप्रकार येतात. उदा. चरित्र, आत्मचरित्र, लघुनिबंध, कादंबरिका, समीक्षा इत्यादि.

नोंदी करणे :— ग्रंथाच वाचन त्याच्या अर्पणपत्रिकेपासून व्यक्तिला अर्पण केलेली अर्पणपत्रिका वाचायला मिळते. पण वेगळी, लक्षात राहणारी अर्पणपत्रिकाही वाचनात येते. प्रस्तावना, मनोगत, आभार यांचाही अंतर्भाव पुस्तकाच्या सुरुवातीला असतो. यातून पुस्तकातील विषय व लेखकाची दृष्टी समजून घ्यायला मदत होते. घटक नोंदविले पाहिजेत. लेखकाचे मनोगत पुस्तकामागची भूमिका स्पष्ट करते; त्यामुळे त्याची नोंद घ्यायला हवी.

ग्रंथवाचन करताना आशयातील घटक वाडमयप्रकारानुसार विचारात घ्यावे लागतील. उदा. कादंबरी हा वाडमय प्रकार असेल तर वातावरणनिर्मिती, व्यक्तिचित्रण, शैली आशय अभिव्यक्ती, त्याचे वेगळेपण इत्यादि घटकांच्या नोंदी त्या त्या वेळी करायला हव्यात. नोंद करताना पृष्ठ क्रमांक नोंदवायला विसरू नये म्हणजे पुन्हा संदर्भ तपासायचा असल्यास सोपे जाते.

मलपृष्ठ :— पुस्तकाला जसे मुखपृष्ठ असते तसे मलपृष्ठ (मागील पान) असते. मलपृष्ठावरही बन्यादा मजकूर असतो. हा मजकूर त्या पुस्तकाचे वैशिष्ट्य नमूद करत असतो. काही वेळा हा मजकूर म्हणजे भलावण असू शकते. अशी भलावण प्रस्तावनेतही असण्याची शक्यता असते. अलीकडे मलपृष्ठावर लेखकाचा फोटो आणि व्यक्तिपरिचय देण्याची पृष्ठ झाली आहे. या व्यक्तिपरिचयातूनही अनेक संदर्भ हाती लागतात.

एकूणच प्रथम वाचनात वाचन करताना केलेल्या नोंदी, वाचनात आस्वाद आणि समीक्षा यांचा ठेवलेला दृष्टिकोण, वैशिष्ट्ये, आशय आणि अभिव्यक्तीची संगती, शैली वैशिष्ट्ये, लेखकाचा विचार आणि व्यक्तिमत्व, सहअनुभूती इत्यादी गोष्टी येतात. वस्तुनिष्ठपणे घेतलेला निष्कर्ष पुन्हा तपासला जाऊ शकतो.

वर्तमानपत्रे व नियतकालिके यांत प्रसिद्ध होणाऱ्या ग्रंथपरीक्षणांना शब्दांची मर्यादा असते. अगदी महत्वाचे पुस्तक असेल तर परीक्षण दीर्घ असते. उदा. भालचंद्र नेमाडे यांच्या 'हिंदू' कादंबरीवरील परीक्षण दीर्घ होते. परीक्षणाची सुरुवात करताना लेखकाचा परिचय, साहित्यप्रकाराची नोंद, जर लेखकाचे ते पहिले पुस्तक असेल तर त्याची नोंद किंवा तो

साहित्यप्रकार लेखकाने पहिल्यांदा हाताळला असल्यास त्यांची नोंद आवश्यक ठरते. परीक्षण म्हणजे वाचकाच्या वाचनावर, अवलोकनशक्तीवर विश्वास ठेवून परीक्षकाने ग्रंथाचे संक्षेपाने केलेले मूल्यमापन होय.

कवी बालकवी यांची 'औदुंबर' कविता समीक्षकांना कायम आव्हान वाटते. साहित्यप्रकारानुसार आशय, अभिव्यक्ती, प्रतिमा, व्यक्तिदर्शन, वातावरणनिर्मिती, शैलीवैशिष्ट्ये, एकूण साहित्य-परंपरेशी जोडले जाणारे नाते, वेगळेपण, एकसंघ जाणवणारा परिणाम, सामर्थ्य, मर्यादा आणि खतःचे मत अथवा निष्कर्ष याची सर्वकष, समतोल मांडणी प्रत्यक्ष लेखनास अभिप्रेत असते. परीक्षकाने केलेल्या विश्लेषणात स्पष्टता आणि अचूकता हवी. ग्रंथपरीक्षकाने केलेले परीक्षण रसिकाला किंवा अभ्यासकाला आकलन व्हायला हवे. वस्तुनिष्ठता आणि तटस्थता सांभाळायला हवी. दिलेल्या शब्दमर्यादेत पुस्तकातील महत्वाच्या अंगांना ओझरता स्पर्श करीत, सामर्थ्य-मर्यादाचा उल्लेख करून, खतःचे मत देऊन परीक्षण पूर्ण करायला हवे.

परीक्षणानंतरच्या नोंदी : परीक्षण पूर्ण झाल्यावर पुस्तकाचे पूर्ण नाव, लेखकाचे नाव, प्रकाशन संस्थेचे नाव, पृष्ठसंख्या आणि पुस्तकाचे मूल्य लिहायचे असते. या सर्वांची नोंद केल्याचा फायदा असा होतो की वाचकाला पुस्तक उपलब्ध होणे सोपे होते. प्रकाशन डायरीत प्रकाशन संस्थाचे आणि मुख्य पुस्तक विक्रेत्यांचे फोन नंबर उपलब्ध असतात. त्यावरून पुस्तकापर्यंत पोहोचता येते. इंटरनेच्या माध्यमातूनही प्रकाशन संस्था पर्यंत जाता येते.

शीर्षक आकर्षक हवे : ग्रंथपरीक्षण म्हणजे छोटासा लेखच असतो. जसे शीर्षक असते. तसे ग्रंथपरीक्षणालाही शीर्षक घ्यावे लागते. ते आकर्षक, सुबोध विषयाला न्याय देणारे आणि संक्षिप्त हवे. शीर्षकात नकारात्मकता टाळली पाहिजे.

शीर्षकाच्या खाली किंवा लेखाच्या खाली ग्रंथपरीक्षकाचे पूर्ण नाव लिहायला हवे. अलीकडे भ्रमणध्वनी व ई-मेल आयडी देण्याची पृष्ठतही आली आहे. वर्तमानपत्रातील परीक्षणात फक्त ग्रंथपरीक्षकाचे नावच देतात.

खाली ग्रंथपरीक्षणाचा नमुना अनुभव मासिकात (सप्टेंबर 2001 ला) प्रसिद्ध झालेला आहे.

वाचकाला पॉडिटिव सिण्ड्रोम देणारी सत्यकथा

व्हाय नॉट आय ?

वृंदा भार्गवे, अमेय प्रकाशन, किंमत 250 रुपये

आपलं जीवन सुंदर, निकोप आणि निरोगी असावं अशी प्रत्येकाची आंतरिक पण स्वाभाविक इच्छा असते. या स्वाभाविकतेला जीवन म्हणजे काय हे कळायच्या आतच तडा गेला तर ? एक प्रचंड मोठी अंधारपोकळी निर्माण होते. या अंधाराला जिद्दीने, आत्मविश्वासाने दूर सारत पुन्हा सुंदर जीवनाचा आस्वाद घ्यायचा, ही गोष्ट साधी-सोपी

नाही. या खड्डतर, जीवधेण्या जीवनटप्प्यावर ज्यांनी मात केली, या अधारावर स्वतःचा कर्तृत्वाने ज्यांनी उजोड कोरला त्या माय-लेकीची कहाणी म्हणजे

समर्थपणे पेलते, ते वाचण आतराय जारकरा. देवूला मोठी कारण, देवूची मोठी बहीण रेणू हिलाही वाढवर्ण, नोकरीची कसरत करण, देवूच्या सततच्या आजारांसाठी वेगवेगळ्या डॉक्टरांकडे अगदी हैद्रावादपर्यंत चकरा मारण, अनेकदा निराशाच पदरी पडण; आप्तस्वकीयांकडूनही अत्यशी मदत मिळण. पण तरीही जिद्दीने देवूला तिच्या उद्दिष्टांपर्यंत पोहोचवण म्हणजे 'क्हाय नॉट आय'चा पॉझिटिक्स सिण्ड्रोम आहे. देवला मिळालेलं अंधत्व हे कदाचित देवूमध्ये असलेल्या क्षमतांना मिळालेलं आव्हान आहे असे समजून समाजाला, नियतीला दोष न देता सकारात्मक पातळीवर जीवनाची मार्गक्रमणा करत, कटुतेचा-तिरस्काराचा आक्रोश न करत ही सत्यकथा आपल्यापर्यंत सरळ, साध्या, सोप्या निवेदनंशैलीत येते.

आपल्यापर्यंत सरळ, साध्या, सोप्या निवदनशलात परा.
अदृष्ट भीती हे प्रश्न येतात. जे तपासून पाहायला हवे असं वाटतं. समाजात अर्थातच सगळीकडे निराशा नाही, मदत करणाऱ्यांचीही कमतरता नाही. ज्याचा उल्लेख यात आवर्जून आला आहे. हे लेखन वाचायलाच हवं. त्याने निरोगी सशक्त दृष्टिपूर्ण व्यक्तींमध्ये असलेली नकारात्मक भावना बदलेल.

असलेली नकारात्मक भावना बदलेल.
अमेय प्रकाशनाने एक सत्यकथा वाचकांच्या हाती देऊन आशावाद, मनः सामर्थ्याची
अभेद्य कवचकुंडल खुली केली आहेत.

इंटरनेट आणि मराठी भाषा व साहित्य

.डॉ. नंदकुमार मोरे

आजच्या युगाला आपण माहिती तंत्रज्ञान नेट युग म्हणून ओळखतो. या युगात प्रत्येक गोष्ट झटपट आणि बिनचूक उपलब्ध होणे ही बाब अत्यावश्यक बनली आहे. यासाठी मानव वेगवेगळ्या साधनात वापर करतो. संगणक हे यापैकी एक साधन आहे. संगणक मानवनिर्मिती उपकरण आहे. तथापि संगणकाचे काम करण्याची क्षमता मानवी क्षमतेपेक्षा कितीतरी पटीने जास्त आहे. माहितीचे संकलन, विश्लेषण, प्रक्रिया, सांख्यिकी आकडेमोड, माहितीचे जतन-विभागणी-वहन इत्यादी आणि कामासाठी संगणकाचा वापर केला जातो. संगणक हा डिजिटल स्वरूपात माहिती हाताळतो आज व्यवहारातील सर्व क्षेत्रांमध्ये संगणक वेगवेगळ्या कामांसाठी वापरला जातो. रेशन दुकान, हॉटेल्स, मॉल्स, बॅंका, पोस्ट, खासगी उद्योग व्यवसाय, दवाखाने, सरकारी-निमसरकारी कार्यालय, सहकारी संस्था अशा सर्व ठिकाणी आपल्या संगणक दिसतो. या प्रत्येक ठिकाणाचा संगणकाचा वापर निराळा आहे जिथे आपण मराठी भाषेच्या माध्यमातून संगणकावरून चालणारा संदेश आंबे बारा बरोबर त्यांचा मेंशेत्र कसा वापर करून घेतला जातो याची चर्चा करणार आहोत.

संगणक संवाद:-

संगणक संवाद म्हणजे संगणकाच्या माध्यमातून केला जाणारा संवाद किंवा संप्रेक्षण व्यवहार होय. जगभरात आज सर्वाधिक संपर्क संगणकाच्या माध्यमातून होतो त्यामुळे माध्यम खूपच लोकप्रिय आणि अत्यावश्यक बनले आहे या माध्यमाने प्रभावी संवाद साधून स्वतःचा विकास साधता येतो हा संगणकाचा वापर संवादासाठी होतो कारण संवादी मानवाची सर्वत महत्वाची गरज आहे मानव हा समाजशील प्राणी असल्यामुळे त्याला सतत संपर्क ची गरज भासते तो अनेक गोष्टींसाठी इतरांवर अवलंबून असतो म्हणूनच मानवाने समूह जीवन स्वीकारलेले आहे मानवाची संवादाची गरज पूर्ण करण्यासाठी संगणकाचा विविध पद्धतीने वापर होतो हा तंत्रज्ञानामध्ये सर्वाधिक झपाट्याने विकास माहिती तंत्रज्ञानाचा होतो आहे जगभर निर्माण झालेल्या इंटरनेटचे जाळे लाखोच्या संख्येत असलेले वेबसाईट्स या प्रत्येक वेबसाईट्वर संवादासाठी उपयोगी येणार विविध पर्याय पाहता संवादाची गरज ध्यानात येते इंटरनेटच्या माध्यमातून माहितीचे वहन मोठ्या प्रमाणात सुरू झालेली आहे गुगल सर्च सारखे सर्व इंजिन आपल्याला अचूक माहिती पर्यंत पोचते अनेक पर्याय असलेल्या साईटचा लिंक देते तर विकिपीडिया सारखे मुक्त ज्ञानकोश

तुम्हाला माहितीचा सागरात घेऊन जातात या साईट विषयी आपण थोडक्यात जाणून घेऊ म्हणजे या माध्यमाची काहीएक आश्रमशाळा आपल्या ज्ञानात येईल घरी ग्रंथालय सांभाळणे हाताळणे फारच जिकिरीचे असते या अडचणीवर मात करणारा वाणी वापराला अधिक सोपा असा इंटरनेटची समता वापरून निर्माण झालेले विकिपीडिया ज्ञानकोश आहे हा ज्ञानकोश ज्ञान देण्याबरोबरच आपले ज्ञान जगापर्यंत घेऊन जाण्यास मदत करतो आपल्याला गती असलेल्या विषयांवर अभ्यासपूर्ण लेखन करण्याचे हे क्षेत्रच आहे ज्ञानकोशाच्या अज्ञात आवृत्त्या प्रसिद्ध करण्यासाठी आळदी या जाणारी प्रक्रिया कागद निर्माण करणे व त्यात सफाई घेऊन दुकानात पुस्तक रूपात येणे पर्यंतची सारी प्रक्रिया खूपच कष्टमय आहे विकिपीडिया ते अनेक नोंदी रोज अज्ञात करता येतात तशाच केल्या जातात त्यामुळे यांनी याची दररोज आवृत्ती निघते असे म्हणता येते

इंटरनेट वरील संवाद सुविधा:-

इंटरनेटवरून संवाद प्रस्थापित करण्यासाठी अनेक सुविधा उपलब्ध आहेत कारण संवाद इंटरनेटद्वारे चालणारे सर्वात लोकप्रिय गोष्ट आहे टेलिफोन द्वारे होणाऱ्या संवादांमध्ये केवळ आपल्या आवाज पोहोचतो पारंपारिक पत्राद्वारे आपले लेखन पोहोचते आणि इंटरनेट द्वारे याबरोबरच आपला फोटो क्हिडिओ आणि मोठ्या मोठ्या फाईल्स माहिती पुस्तके ग्रीटिंग्स सारे काही देता घेता येईल येणे विशेष म्हणजे सारे खूप कमी खर्चात काळ आणि गती मानाने करता येते यासाठी अनेक वेबसाईट्स इंटरनेट वर उपलब्ध आहेतया सेवा पुरविण्यासाठी संकेतस्थळामध्ये मोठी स्पर्धा लागलेली आहे यामध्ये सर्वात लोकप्रिय आणि अत्यावश्यक माध्यम म्हणजे ईमेल हे होईल ही सेवा पुरवणारी शेकडो संकेतस्थळे आहेत ही सेवा बरीच लोकप्रिय आणि सर्व ज्ञात असल्याने से व्यतिरिक्त असणारा सुविधांची चर्चा करता येईल

इन्स्टंट मेसेजिंग (तात्काळ निरोप):-

ई-मेल ची पुढची पायरी आहे इन्स्टंट मेसेजिंग मध्ये दोन किंवा अधिक व्यक्तींशी एकाच वेळी ते संवाद साधणे शक्य झाले याहू मेसेजर फेसबुक यासारखे वेबसाइटवर ही सोय उपलब्ध आहे आता अँड्रॉइड मोबाईल मुळे व्हाट्सअप या आपलिकेशन वर ही सेवा सुरु झाल्याने सर्वाधिक वापरली जाऊ लागली आहे अलीकडे फेसबुक वरील ॲटिंग तेच संवाद साधण्याचा सुविधांमुळे ई-मेल सारखे सुविधा वापरण्याची पद्धत कमी झालेली आहे.

ई-मेल ॲटिंग इन्स्टंट मेसेजिंग क्हिडिओ कॉन्फरन्सिंग शॉपिंग खरेदी विक्री महत्वपूर्ण सुविधा आहे या माध्यमातून आपण अनेकांशी संवाद राहतो शेअर मार्केट प्रत्येक अपेक्षा इंटरनेट वर चालणारे मोठे व्यापारी क्षेत्र आहे वेगवेगळ्या कंपनीचे शेर्स युनिट खरेदी करण्यासाठी आणि ते पुन्हा विकण्यासाठी यात माध्यमाचा वापर होतो इंटरनेटवर जाऊन तुम्ही वेगवेगळ्या मला भेट देऊ शकता वेगवेगळ्या कंपनीची उत्पादने खरेदी करू शकता वेगवेगळे कंपनीची उत्पादने संगणकावर पाहून ती खरेदी करू शकता आपल्याला माँल वन न जाता थेट त्या कंपनीकडून वस्तू खरेदी करायची असेल तर त्यांना पाच या संकेतस्थळावर ही सोय उपलब्ध असते अशी सुविधा पुरविणाऱ्या प्रत्येक कंपनीचा संकेतस्थळावर कस्टमर केअर ग्राहक काळजी केंद्र केंद्रावर जाऊन आपण कंपनीचे व्यक्तीशी थेट संवाद साधू शकतो

इंटरनेटवरील संवाद माध्यमे आणि संवादाचे स्वरूप:-

इंटरनेट वरील संवाद माध्यम या सोशल नेटवर्किंग किंवा सोशल मीडिया अशा नावाने परिचित आहेत ट्विटर ब्लॉग वर्डप्रेस ब्लॉग साईट फेसबुक सारख्या सोशल नेटवर्किंग साईट्स युट्यूब क्हिडिओ इंटरनेटवर माध्यमे आहेत इंटरनेटवरील संवाद माध्यम या लोकांनी लोकांसाठी त्यासाठी तयार केलेली आहेत सामाजिक संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी जगातील वेगवेगळ्या लोकांचे अनुभव देवांसाठी अनुभव विचार मते प्रकटीकरण यासाठी अशी एकमेकांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी ही माध्यमे अमृत पूर्व असे काम करतात एक चैतन्यदायी अनुभूती देतात

इंटरनेटवरील दैनिके:-

सर्वांसाठी सर्व काही उपलब्ध करून देणारे इंटरनेट वर्तमानपत्रांचा क्षेत्रातही मागे नाही जगभरातील सुमारे पाच हजारांहून अधिक वर्तमानपत्रे इंटरनेटवर उपलब्ध आहेत वर्तमानपत्र वाचणे नाही आणि गरज बनली आहे दिवसाची सुरुवात वर्तमानपत्र शिवाय करणे बन्याच लोकांना अशक्य होते संगणक क्रांतीनंतर युगाची गरज म्हणून वर्तमानपत्रे इंटरनेटवर उपलब्ध आहेत मराठी भाषेचे केसरी हे दैनिक सर्वप्रथम इंटरनेटवर अवतरलेल्यानंतर वर्तमानपत्रांनी आपली आवृत्ती प्रसिद्ध करायला सुरुवात केली.

सकाळ, लोकसत्ता, महाराष्ट्र टाईम्स, पुढारी, लोकमत, सामना, तरुण भारत, अशी दैनिक इंटरनेटवर वाचनाचा वाचकांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे या दैनिकांना प्रदेशाच्या सीमा नसून संपूर्ण जगभरातील वाचक की दैनिक स्वतःच्या घरी कार्यालयात बसून वाचू शकतात इंटरनेटवरील दैनिकांमध्ये वाचकांच्या प्रतिक्रिया सहभाग खास सोय असून थेट संपर्काचा संवादाचं साधन म्हणूनही ही वर्तमानपत्रे लोकप्रिय होत आहेत घरी येणारा छापील दैनिकांमध्ये एखादी बातमी लोक लेखा वरची पोस्ट आणि प्रतिक्रिया देणे ही बाब वेळ खाऊ आणि त्रासदायक असून इंटरनेटवर दैनिकात ताळकाळ आणि बिना त्रासाची प्रतिक्रिया देता येते त्यासाठी बंद पाकिटात पत्र लिहून ते पोस्टात नेऊन टाकण्यापासून ते पत्र पोहोचवून पोहोचण्याचा सारा वेळ यामुळे वाचू शकला आहे परदेशामध्ये स्थायिक झालेल्या मराठी माणसांबरोबरच कामानिमित्त पर्यटनासाठी परदेशी गेलेल्या मराठी माणसांना ही वर्तमानपत्रे म्हणजे एक पर्वणी ठरली आहे.

मराठी संकेतस्थळे:-

विकिपीडिया सारख्या असंख्य वेबसाईट मधून मिळणारी माहिती म्हणजे आपण अनुभवत असलेल्या माहितीच्या स्पोर्ट आहे मराठी भाषेतही आता अनेक संकेतस्थळही काम करीत आहेत १९९६ साली “मायबोली डॉट कॉम” मराठीतले पहिले संकेतस्थळ सुरु झाले या वेबसाईटने जगाच्या कानाकोपन्यात असलेल्या मराठी माणसांना एकत्र आणले आधुनिक जगाचे संवाद माध्यम असणारे इंटरनेट विश्वात मराठी भाषणे अगदी आत्मविश्वासाने प्रवेश केला आणि याच माध्यमाची सारी समर्थ केली त्यामुळेच आज तुकारामाची जाता छत्रपती शिवाजी महाराज ग दि माडगूळकर यांचे भावार्थ रामायण ते अलीकडच्या अनेक कविता कर्वींच्या कविता पर्यंत अनेकांची साहित्य इंटरनेटवर सहज उपलब्ध आहे आता मराठी साहित्य संमेलन हे भरवल्या जात आहेत या संमेलनांना मिळणारा प्रतिसाद अभूतपूर्व असतो अशा पद्धतीने काही उपक्रम करणारी मायबोली सुरुवातील संमेलनांना मिळणारा प्रतिसाद अभूतपूर्व असतो अशा पद्धतीने काही उपक्रम करणारी मायबोली सुरुवातील एकच मराठी भाषेतील वेबसाईट असल्यामुळे या संकेतस्थळाने परदेशातील मराठी भाषिकांना खूप वेड लावले या संकेतस्थळाची काही ना एवढे वेड लागले की हे व्यसन कसे सोडायचे याची चर्चा संकेतस्थळावर होत असे या साईटने पत्र v12 सुविधा वधू वर सूचक केंद्र दिवाळी अंक विक्री इत्यादी सोयी उपलब्ध करून दिलेल्या विशिष्ट संकेतस्थळावर शब्द भाषेत काही लिहायला परवानगी आहे माहितीपूर्ण आणि महत्त्वाचं असणार आपण गप्पा संकेतस्थळावर शब्द भाषेत काही लिहायला परवानगी आहे माहितीपूर्ण आणि महत्त्वाचं असणार आपण गप्पा मारण्यासाठी माय सिटी सारखा बुलेटीन बोर्ड या साइटवर आहे त्यामुळे लोकांना येथे आपल्या मित्रमैत्रीणींशी गप्पा मारण्यासाठी यावेसे वाटते हे संवादासाठी फुले माध्यम असल्याने या माध्यमांची असे संकेत स्थळ पासूनच लोकप्रियता मराठी भाषिकमध्ये वाढत गेली

संत तुकारामाची संपूर्ण गाथा www.tukaram.com वर उपलब्ध आहे तुकारामाचे तब्बल साडेचार हजार अभंग या संकेतस्थळावर आहेत याशिवाय तुकाराम हा विषय इतर भाषिकांना माहिती क्हावी यासाठी तुकारामा वरील विविध लेख इंग्रजी, हिंदी, संपैनिश, रशियन, जर्मन, भाषांमध्येही उपलब्ध करून दिलेली आहेत

शिवाजी महाराजांची माहिती असणारे वेबसाईट www.chatrapati.shivaji.com त्याचा जीवन विषयी सर्वच माहिती या वेबसाईटवर उपलब्ध आहेत

महाराष्ट्राचे आधुनिक वात्मिकी म्हणून त्यांना ओळखले जाते त्या गढीमांचीही www.gadima.com अशी स्वतंत्र ओळख इंटरनेटवर आहे

कुसुमाग्रजांनी www.kushumanjali.com

पुल देशपांडे यांच्या विषयाचे www.puldeshpande.net हे संकेत स्थळ आहे हे संकेतस्थळ म्हणजे पुल प्रेमान च्या गप्पांचा कट्टाच आहे

मराठी मित्र www.maratimitra.com हे समाजासाठीच महत्वाचे मराठी संकेतस्थळ आहे मराठी मुलांना ज्या पद्धतीने इंग्रजी शिकवण्यात येते त्याच धर्तीवर धर्तीवर मराठी भाषिकांना मराठी भाषा शिकविणारे हे संकेतस्थळ आहे या संकेतस्थळावर इंग्रजी माध्यमांचा वापर करून या संकेतस्थळावर एक अभ्यासा क्रमांक उपलब्ध करून देण्यात आले आहे मूड इंग्रजी वाक्य त्याचे इंग्रजी वर्णमालेतील मराठी भाषांतर आणि त्यांचा उच्चाराचा ध्वनी अशा पद्धतीने नाव वाक्यप्रचार ते अगदी अभ्यं वी पर्यंतचे संपूर्ण मराठी या संकेतस्थळावर इंग्रजी मधून देण्यात आलेले आहे येथील शिकवणी वर्गातील एक नमुना "kadhi means when but kadhi kadhi means sometimes" | अशाच पद्धतीने शतपावली ते अगदी पिठळ भात या मराठी अस्मितेचे जोडले गेलेले अनेक विषयांची माहिती या मराठी मित्राकडे आहे बदलत्या काळाचे चांदणे टिपूर वाचून संस्कृतीचे वापर करण्यासाठी कार्यरत असणारा ग्रंथालयीन ही www.marathavidyapeeth.org या संकेतस्थळाद्वारे जगभरातील मराठी माणसांशी संवाद साधला आहे ग्रंथाली ह्या संकेतस्थळावर मराठी विद्यापीठ म्हटले आहे जगभरातील मराठी माणसांना महाराष्ट्रभर काय सुरू आहे याबाबत उत्सुकता असते महाराष्ट्रातील एक महत्वाचा उपक्रम असणारा पुण्यातील "मुक्तांगण" व्यसनमुक्ती केंद्राची ही www.muktangan.org हे संकेत स्थळ असून ते इंग्रजी आणि मराठी भाषेत आहे त्यात संस्थापक का डॉक्टर अनिता अवचट यांचा परिचय रुणांचे अनुभव गोष्टी प्रश्नावली त्यादी तपशील आहे डॉक्टर अनिल अवचट अशा विविध लेखांमधून ओझरते दर्शन घडणारे मुक्तांगण संस्थेला एकदा तरी भेट द्यावी अशी अनेक मराठी माणसांनी इच्छा असते पण विविध कामांमुळे त्यांना जमतेच असे नाही इंटरनेटमुळे संस्था उपक्रम जगभरात कुठेही उपलब्ध होऊ शकतात शंभराहून अधिक वर्ष मराठी माणसाने ज्या कला प्रकारावर भरभरून प्रेम केले तर नाट्यविश्वातील घडामोडींची माहिती देणारे www.natak.com हे संकेत स्थळ आहे नाटक दिलीप प्रभावळकर www.dilipprabhavkarv.com आणि प्रशांत दामले यांची संकेतस्थळे भेट देण्याजोगी आहे आरोग्य डॉट कॉम हे आरोग्य विषयक माहिती देणारे इंग्रजी भाषेबरोबरच मराठीमध्ये उपलब्ध असलेले असे एक महत्वपूर्ण संकेतस्थळ आहे www.pustak.com, www.bookganga.com ही संकेतस्थळे तरी इंटरनेटवर मराठी पुस्तकाचे दुकानाचा आहे येथे प्रत्येक पुस्तकाची किंमत डॉलरमध्ये दिलेली आहे अशी महाराष्ट्रीयन कॉम मराठी डॉट कॉम राम राम

डॉट कॉम मराठी डॉट कॉम अशी इतर काही मराठी संकेत स्थळे आहेत संगणकातून मराठी भाषण संदर्भातील उपस्थित होणाऱ्या तांत्रिक समस्या व चर्चा करण्यासाठी लोकांची स्वतंत्र संकेतस्थळ उपलब्ध आहे.

*****